

4017
(Ba)
Indh 2121
CAMBRIDGE, MASS.
BIBLIOTHECA INDICA:

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1203.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY
KHAṆḌA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPADHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. II, FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Aitareyalocana	...	2	0
*Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṅdilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Aṇuvaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadāna Kūlpalātā, (Sana. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālam Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	...	2	8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ātadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Ātapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ātasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	1	4
Ālokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Āraṇta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Āṅkhāyana, Vol I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Āri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Gobhiliya Grhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	18	2
Manuṭikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0

भाट्टदौपिका ।

उत्तरपदकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अतिप्रमाणत्वात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तद-
धीनसिद्धिरतिदेशो निरूप्यते । अतिदेशोनाम, यः पदार्थो-
यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्वृत्तिः कर्त्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां
यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामग्नेयादिसम्बन्धित्वेन
रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्वाङ्मणान्येव पञ्च
हवीर्वीचीत्यपि च तदीयब्राह्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्म-
णार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विस्तृत्यङ्गत्वबोधकम् । मासमेकमग्निहोच-
मित्यग्निहोचनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौर्गौ चोक्तविधाङ्ग-
त्वबोधकम् । एवं स्थानापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

अथ च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव
द्वारेण पापचयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवार्त्तेऽतिप्रसङ्गवारणाय
तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शादेः स्वर्गसम्बन्धित्वेन
रूपेण पापचयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव ।

प्रकृते तु प्रयाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विवृति-
सम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपाक्षादेश्च पुरोडाशसम्बन्धित्वे-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्बोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति* तच्च द्वारभेदात् । केचित्तु
सादृश्यकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वप्यप-
कत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजा-
दीनामुपदेशेन प्रकृतिमाचार्यत्वसुत प्रकृतिविवृतिसाधारण्यमिति ।
साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्घातता । तच्च यद्यपि प्रया-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वं, तथापि
तत्कस्यस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैव कल्पनं, न तु
प्रयाजादिभिराग्नेयादिः कार्यं इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य-
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति । तथात्वे तु छद्मे-
वाचकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कल्पनापत्तेः । तच्च च
यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वमिद्विद्विः ।

न हि तच्च प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्षेण
विशिष्टकथविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवान्वयात्पार्ष्टिका-
न्वयेऽपि प्रकृतयाग एवान्वय इत्याशङ्क्येत । भावनानां त्वत्पत्ति-
वाक्यादेव प्राप्तत्वाच्च विशिष्टविध्याशङ्का । उत्पत्तिवाक्येभ्ये तु

* पुरोडाशे स्वप्रयोजकौभूतरूपाधिकरणत्वेन तुषोपवापे स्वाप्रयो-
जकौभूतोपवापकरणत्वेनेति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासम्भवि । न हि तत्तद्वाक्यार्थ-
बोधवेत्तायामन्यितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेत्तायामन्ययसम्भवः ।
सङ्गदुश्चरितस्य विधेरैकव्यैकैकशब्दबोधजनकत्वमिति निश्चयमात् ।
अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासार्थां स्मर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्मर्ग-
सम्बन्धपरम् । सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-
वाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरम् । अतस्तत्र
यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थता ।

न च तत्र दर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव
वाऽस्त्विति शङ्क्यम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोर्द्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याय्यत्वाच्च । अतस्तत्र तत्र दर्शपूर्णमासपदं
इत्या कासपरमेव सत्सर्वथागेषु य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च द्वितीया । तथा स्मर्गकामपदं
चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति
न कश्चिदतिदेशः । एवं च समानमितरत् स्मरेनेत्याद्यनुवाद एव ।
अग्निहोत्रमित्यादि नामापि सिद्धो देवदत्त इतिवत्सिद्धसादृश्यं
तत्प्रत्यन्यायमेव वाऽऽदाद्यानुवादकमिति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिरुपस्थायि अनुवादस्य सति
सम्भवे सङ्ग्रहितगामित्वनिश्चयमाङ्गीर्यैव भिर्यजेतेतिवत्प्रकृतिमात्रगामि-
त्वम् । विशेषतस्तत्र नवमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्व-
साधनत्वसङ्गणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्तत्पत्तिवाक्येष्वाकाङ्क्षावलेनेष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकल्पन

वदितिकर्तव्यतासामान्यस्यापीत्यमिति पदकल्पनयाऽन्वयस्वीकारा-
त्सर्गादिवाक्यवच्च प्रथायादिवाक्यानां विशेषसमर्पकतया तददेव
वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेरंशवच्चविशिष्टविजातीयभावनाया एव विधाना-
त्पार्ष्टिकान्वये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते यागेऽनुयायकत्व-
कल्पनाच्च सर्वार्थमौपदेशिकम् । उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामा-
न्यान्वयाच्च न स्रष्टुश्चरितस्य विरूपानेकबोधजनकता । वाक्यैक-
वाक्यताजन्यबोधस्तु न अतुतशब्दबोध इति न स्रूपनानाबोधजन-
कत्वमप्येकस्य । अतः पारिप्लवकत्वाभावादधर्मकालामैत्राग्नादीनां
धर्माकाङ्क्षायामतिदेशसिद्धिः ।

यस्तु मूले अतिदेशसिद्ध्यर्थं सजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां अपूर्व-
प्रयुक्तत्वं वेति चिन्तान्तरं कृतं, तद्यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतसजिप्रयुक्त-
त्वोपपत्तेरितरथाऽपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेर्नावमिकेन पौनरुक्त्यापत्ते-
स्योपेक्षितम् । स चातिदेशोद्विविधोवचनातिदेशोनामातिदेशश्चेति ।
आद्योऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमित-
वचनातिदेशोऽपि त्रिविधः । सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः । स्थाना-
पन्निकल्पितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश-
श्चेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

समान ॥ तच्च प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इषुर्नामैकाहो-
ज्योतिष्टोमविकारः । तच्च प्राकृते साजि वषट्कारनिधनमाद्यातम् ।
प्राकृतविद्युतौ च इष्वाकारत्वं, स्तोत्रे प्राकृते सप्ताहाख्यं साम । ततः
समानमितरच्छेनेनेति श्रुतम् । तत्किमनुवाद उतातिदेशविधि-
रितिचिन्तायाम् । इतरशब्दस्य सञ्ज्ञितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वा-

ज्ञास्य अस्मिन्नहितश्लेनवैशेषिकधर्मवाचित्वम् । तेषामस्मिन्नहितत्वात् । अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन स्मिन्नहितास्तत्परत्वेव ! तेषां च श्लेनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्लेनसादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति न श्लेनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य स्मिन्नहितवाचित्ववत्पूर्वोक्तेतरतत्सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धम् । चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये देये इतरद्विष्णुभिचायेत्यत्र स्मिन्नहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृशवत्सादेरेव प्रतीतेः । अतश्च वार्तिक-कारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिरपेक्षणीयैव । ततश्च यत्स्मिन्नितं प्राकृतं, न तत्पूर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वोक्तत्वात् । यच्च सदृशं श्लेनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधन्यात् न तत्स्मिन्नितम् । ततश्चावभाषावहेये अन्यतरस्मिन्वचनार्थवत्त्वाच्च स्मिन्निधित्वा सादृश्यपरिपहेण श्लेनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन ग्रहणम् । न ह्यन्यथा विध्यन्तराग्रेष्वभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततश्च श्लेनसादृश्यवत्पूर्वोक्तसदृशं पूर्वोक्तभिन्नं, तद्विषयौ कुर्यादिति वाक्यार्थः । श्लेनसादृश्यं च श्लेननिष्ठाङ्गवृत्तिधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि श्लेननिष्ठाङ्गानां कण्टकवितोदनादीनां च धर्माः कण्टकवितोदनत्वादयस्तत्समानजातीयास्त एव तद्वत्त्वं कण्टकवितोदनादौ । अतएव श्लेनपदं श्लेनाङ्गपरम् । न तु यथाश्रुतम् । न हि श्लेनप्रतियोगिकं सादृश्यं कण्टकवितोदनादौ सम्भवति । अतश्च फलतः श्लेनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तभिन्नाश्च कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृश्यं चाप्राकृतत्वेन प्राकृताङ्गसुद्दिश्यविहितत्वेन वा । तेन श्लेने च अपूर्वाधर्माः कण्टक-

वितोदनादयस्त इहाप्यतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितोऽक्षौषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियम इति तन्मरलोक्तं, तद्वा-
न्तरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इषु-
यागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राकृ-
ताङ्गसम्बन्धिविकारमाश्लेषोद्देशेन विधानम् । यदा इतरपदे सञ्चि-
हितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृताङ्गानामपि सोद्देशतया पूर्वमुक्तत्वा-
त्पूर्वाङ्गप्राकृताङ्गभिन्नतत्सदृशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन* यद्-
णम् । तेषामतिदेशेन सञ्चिहितत्वात् । तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च
श्येनसादृश्यविधिः ।

सादृश्यं चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् ।
स च धर्मः श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारोऽक्षौषादिः । अतएव सादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीय-
प्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्ति-
धर्मस्य सोहितोऽक्षौषादेःसैनैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गैस्वभावात् । उप-
मानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवा-
स्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा-
एव इत्थपूर्वसाधनौभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे
विहितस्तत्प्राकृताङ्ग एव सोऽत्र विधीयते । इतरथाऽप्राकृतकार्थ-

* प्राकृताङ्गान्तराणामितरपदेन,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

कारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसम्बन्धित्वे-
नैव तादृशश्लेणीयविकारविधिः । न चैवमस्मातिदेशस्य कल्पितत्वा-
भावादानुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्लेणेन समान-
मिति पदद्वये तादृशविकारलक्षणाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशा-
पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभावः । नामातिदेशस्यलेऽग्निहोत्रपदेनान-
भिहितानामेव धर्माणां लक्षणा, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयतावच्छेदकीभूतश्लेणीयप्राकृतान्न-
वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राव-
ज्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चसंक्षरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
हवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि । तेषां
च विनिगमनाविरहेण अभावात्कर्मान्तरत्वम् । वरुणप्रघासस्य
हविःसन्निधौ चैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ब्रह्माह्मणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अथ च ब्राह्मण-
स्यैवातिदेशः ।

वक्ष्यपि चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकग्राह्याणां प्रयोजनाभावात्तथापीह लक्ष-
णायां प्रमाणाभावाच्चास्त्रस्यैवातिदेशः । न च ग्रास्त्रस्यैवातिदेशे
तद्विहितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
रुद्बन्धानुपपत्तिः । ग्रास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीय-
पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
नानुपपत्त्योद्बन्धानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

सोक्तत्वाच्चवा*दपेक्षितत्वाच्चाप्यर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-
सचक्षमपि नासङ्गतम् ।

तदिह हविर्विधायकवाक्यस्यैवैह ग्राह्यपदेनोक्तत्वात्कार्यवादक-
स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुति-
मात्रस्यातिदेशो न त्वङ्गानाम् । तेषां स्वस्याङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-
र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव वक्ष्यप्रकाशेषु अग्निं मन्यन्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तत्वेन वैचर्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामप्येतद्विःसमन्वयङ्गविधायकत्वेनैतद्ग्राह्यत्वोपपत्तेः
ग्राह्यस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अङ्गानां स्तुतेश्चातिदेशः । न
चापेक्षाक्रमेणैव सर्वान्वयादर्घ्यभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षाया-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्घ्यभावनाया विधिसमन्वावग-
मोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-
पत्तिः । इष्टसामान्यवदितिकर्तव्यतासामान्याच्चेपादेव तद्विशिष्ट-
भावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेद्यायामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवातु-
मानिकवचनास्तुतिदेशेऽपि अर्घ्यवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति
विश्वमिति आतिदेशिकार्थवादिकप्रसक्तकल्पनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे
एव निरक्ष्मा ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादुत्प-
त्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याच्चेप आवश्यक एव । न च प्राश-

* लाघवाद्,—इति व्या० पुस्तके नास्ति ।

स्वातिदेशे तस्य निवृत्ताङ्गत्वे प्रमाणाभावाद्*दतिदेशलक्षणस्याप्यभिः ।
 लक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 अतस्तार्थभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्द-
 भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च इचिरूपां तत्करणोपकारजनकज्ञानविषय-
 त्वाख्यस्य द्विविधस्य सङ्ग्रहः । अन्वितपदोपादानाच्चार्यिकप्रासङ्गिको-
 पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावमानान्वितत्वात् ।
 तस्मादुभयातिदेशः । अग्निमन्त्रनादीनां तु दक्षिणविहारे प्राप्य-
 भावाद्युक्तदर्थं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रधाजलादेरतिदेशाद्वाजिनो-
 वयति आहुतीनां सम्पत्तौ चिंशत्वावेति लिङ्गमयुपपद्यते । इत-
 रथा चिंशत्मानुपपत्तेरिति सूचकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मादतीषागस्यापि वैश्वदेविकामिषायागविकारत्वा-
 न्नवप्रधाजलादिवदेवाग्निमन्त्रनादीनामपि प्राप्तिसम्भवाच्चायं वैश्व-
 परिहारः । आमिषैककपाङ्गानुरोधेनैव च नवप्रधाजलादिष्विद्वे-
 क्षिंशत्वाद्यायुपपत्तिः । न च भूयसां† दर्शपूर्णमासविकारत्वान्नदनु-
 रोधेन पञ्चप्रधाजलम् । पञ्चपुरोडाशवज्रवाटृणावपि पञ्चत्वाविरो-
 धात् । अतो भाष्यमनादृत्य सूचमेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्त्र-
 नादिवाक्यानामौचित्येनातिदेशविधिसुत्यर्थत्वाच्चेतरार्थत्वादिति सूचं
 विधायकत्वातिरिक्तस्यावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

* निवृत्ताङ्गत्वाभावेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† इचिरूप,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

‡ भूयसां,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

देशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूचस्यार्थः । अतः सिद्धं अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चाभिधैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविधानार्थक्यम् । यत्र धाव्याविराजादिविद्वद्धर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शनिकधर्मप्रसक्तिसिद्धिष्वे वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

एककपाल ॥ एवं साकमेधे अतथोरैन्द्राग्नैकपालयोरपि एतद्वाङ्मण ऐन्द्राग्नौ यद्वाङ्मण इतरः, एतद्वाङ्मण एककपालो यद्वाङ्मण इतर इति वाक्याभ्यां सार्थवादकसाङ्गविधिकाण्डस्यातिदेश इत्युत्तरविवक्षया स्मार्थते ॥ ७ ॥ १ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वाङ्मणप्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु सोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः । अन्यसम्भक्तिययधर्मप्राप्त्यर्थं वाङ्मणप्रघासिक एव । एवं सैन्द्राग्नप्राथपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शनिकैन्द्राग्न्यातिदेशविधिः । सोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धेः । नाथैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनुपस्थितत्वात् । अतएव चातुर्मास्यप्रकरणसत्वेनोपस्थितत्वादवैश्वदेवे सैन्द्राग्नभावादाङ्मणप्रघासिकस्यैव । अतस्तप्राथपाठादपि साकमेधैककपालस्य वाङ्मणप्रघासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्मास्य हिरण्मस्यः सुषो भवन्तीत्यादयः सामान्यविहिता इति भाष्यकारः ।

वस्तुतस्तु साकमेधस्यपञ्चसस्रेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा ? अन्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूषोऽनुग्रहाद्य न हिरण्मसत्वादिप्रसक्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्यान्यसम्भत्तत्वाभावाद्धर्मभूय-

स्वसाभाय वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणामेव धर्मातिदेशान्तर्गते वाङ्म-
प्रवाचिकहिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु वाङ्मिकाचाराद्यत्र वङ्मप्रवासेषु सुगन्तरोत्पत्ति-
प्रसक्ति*स्तत्रैव हिरण्मयत्वशरीरमयत्वादेर्विधौचित्येन दक्षिणविहार-
एव तन्निवेशादैश्वर्यैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः ।
अस्तु वा सः, तथापि यद्यैश्वर्याद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यमिदमेव भूयसा-
मनुग्रहमयनङ्गीकृत्य हिरण्मयत्वाद्यनुष्ठानमित्युच्येत, तत ऐश्वर्यैक-
कपालयोर्मध्येऽन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धेरितरण्यकम् । अतो-
ऽवश्यं तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्ध्यर्थमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेष-
विहिताद्यैश्वर्ये वाग्यादयः । एककपालेऽपि केचिच्छास्त्रान्तरेष्वनु-
सन्धेया इति ध्येयम् ॥ • ॥ १ ॥ ५ ॥

इति श्रीवैश्वदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वाङ्मिकसमाचारात् यत्र सामान्यविहिता सुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः,—
इति सो० पुस्तके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

साङ्गः ॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभिवत्यामुत्पन्नं रथन्तरं विहृति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तरं
गायत्रीत्यादिना । तथा यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायत्रीत्यादि
च श्रुतम् । तच्च रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टायां ऋचि-
प्रयोगादिशिष्टवाचित्वे प्राप्ते । आकृत्यधिकरणन्यायेनैव गीति-
विशेषमात्रं विजातीयगीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । एवं सामशब्द-
स्यापि गीतिमात्रं गीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । न तु गीतिरूप-
शिष्टा वा ऋक् । तस्या व्यक्त्यन्यायेनादृश्यपद इव सति मुख्यार्थबाधे
लक्षणा बोधोपपत्तेः ।

आकृत्यधिकरस्यैव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूत्राणि । यदि हि
ऋत्वाचित्वं भवेत्तदा ऋचि ऋच्यतिदेशासम्भवात्* कवतीशब्दः
कार्यलक्षणार्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुर्या-
दितिकवतीकार्ये ऋगन्तरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती-
देशे अभिवती पठेदिति । जघन्यं रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं
सद्धर्मातिदेशार्थं कवतीषु समीक्षनादौन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाव्यस्याः पक्षा असम्भवदुक्तिकत्वाच्च लिखिताः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋचि ऋचोऽतिदेशासम्भवात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

सिद्धान्ते तु सञ्चरणायां प्रमाणाभावाद्दृष्टं रश्मिबोधस्यैवाभावेन
गीतिमात्रस्यैव कवतीष्वतिदेश इति । प्रयोजनम्, प्रसङ्गादास्त्यधि-
करणसिद्धस्यैव गीतिवाचित्वस्योपपन्नकानि कानिचित्सिद्धदर्शन-
सूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतीत्यादौ योनिस्त्वन्धित्वेन रूपेण विधेय-
त्वादतिदेशसञ्चरणोपपत्तावपि कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यादौ रथ-
न्तरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि धर्मपादककृतोपकारसामर्थ्यमभिवतीस्त्वन्धित्वस्यैव विधेय-
तावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु गृहमेधीये आभ्यभागविधेरतिदेशत्वा-
भाववदस्वाप्यतिदेशत्वाभावे न काचित्त्वतिः । साधवेनाभिवतीषु येन
रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीषु उपकारकत्वस्वीकारेणो-
पपत्तेः ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीसुखदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ इदानीं नामातिदेशः प्रसूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नैवमिकाग्निहोत्रवाचिनोनाम्नो न तावत्कर्मान्तर-
वाचकत्वम् । अनेकग्रन्थिकल्पनापत्तेः । दर्विहोमत्वेन चोदनासिद्धा-
तिदेशाभावाच्चातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तत्प्र-
त्यन्यायानुपपत्तेः ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादन्वधिकरणकत्वेन
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसङ्गत्वेन इत्यादिकल्पने पुनर्गौरवता-
दवस्थ्यात् । अन्नोदान्तस्वरस्य सप्तमीवज्जग्रीहावनुपपत्तेः । सप्तमी
तत्पुङ्गवस्य ग्रीष्मादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेः । यदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्नेर्होत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं वक्ष्यर्थमङ्गो-
क्त्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आग्नीचेत, तथापि प्रचुरप्रयोगादग्नि-
होत्रपदस्य निरुद्धलक्षणाया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगान्तच्छास्य शक्ति-
तुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भवाद्गौणत्वमावश्यकम् । अनयैव च
दिशा मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणलोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इक्षेत्यादिना पौर्णमासीकास्तकल्पप्राप्तेर्द्वयस्य साच-
णिकत्वाविशेषात् । दर्शादिकास्तप्राप्तावपि वा एकस्य मुख्यस्यापरस्य
गौणत्वनियमात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरुद्धलक्षणाया आवश्यके च
बौमिकचोदनासिद्धातिदेशेनैव रूपस्याभोपपत्तौ तदभावस्याप्यभा-

साधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकत्वसादृश्येन चोदनाच्छिङ्गातिदेशादेवाग्निहोचधर्मज्ञाभद्वयपास्तम् । उभयत्र निरुद्धस्य चण्डायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वाविद्धेः ।

न च तथापि देवताकाखादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्प्रत्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समासासम्भवेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कास्तस्य प्राप्तत्वादिना विध्यनुपपत्तेश्च । अतश्चाग्निहोचादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र वत्यर्थरूपधर्मस्य चण्डापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राश्नः । तत्सिद्धिसूचोक्तकौस्तुभरीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोचौचधर्मविशिष्टकर्मान्तरशब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तत्र च सिंहे देवदत्त इति वत्प्रमाणान्तरसिद्धसादृश्येन गौणत्वासम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साध्यसादृश्येन गौणत्वोपपत्तिरिति सिद्धो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूपस्यैवातिदेशादूहवाधसिद्धिः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १. ॥

अपि वा ॥ द्वादशाष्टे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति श्रुतम् । तदेते द्वे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निष्णीतं प्रकरणान्तराधिकरणे कौस्तुभे । तदत्र गावामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वव्याख्येनैव द्वादशाष्टिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाच्छिङ्गातिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्नामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वसाम्येऽपि द्वादशाष्टान्तर्गतद्वादशैव चोदनाच्छिङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वैयर्थ्यमाश्रयत्वादिति प्राप्ते ।

येनैव प्रथममवयवनेनेति व्युत्पत्त्या प्राचम्यशुणयोगेन दादशा-
हिकेऽहनि प्रवृत्तितेनैव गावामवयविकेऽपीति प्राचम्ययोगेनोभय-
त्रापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । न चात्र पूर्व-
वद्दादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव रुदिर्निरुदलक्षणा वा
अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेशः प्राचषीय-
पदे । वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरसहविधानान्तत्प्रत्यन्यासेन
नामधेयमपि वैश्वानरसंज्ञकस्य सधर्मकस्य कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेर्न-
वातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रश्वार्थं सन्ध-
वत्त्वेवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्सुत्यायां* विरोधे न गणत्वसामान्याद्दादशाहिकद्विती-
याहर्धर्माः । अपि तु ज्योतिष्टोमिकाः । साधारणास्तु भूयोऽनुग्रहात्
दादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामवयविके प्रथमेऽहनि
प्राचषीयपदस्य भाव्यकारादिभिर्ज्ञेयमादवगन्तव्यम् । यदा तु
रुन्दोगसूचानुसारेण प्राचषीयपदस्य गावामवयविके द्वितीये चतु-
र्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ २ ।

विश्वजिति ॥ विश्वजित्सर्वप्रष्टोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वप्रष्टग्रन्थोऽनु-
वादोऽथवा षाड्दशिकानां रथन्तरदृष्टद्वैरूपवैराजशाकररैवतानां
शाखां विधिरिति चिन्तायाम् । प्रष्टग्रन्थस्य श्लोचवाचित्वात्सामपरत्वे
विधौ लक्षणापत्तेर्व्यतिष्ठोमे च पृष्ठैः स्तुवत इत्यनेन यथा पृष्ठश्लो-
काणां विधानस्य त्रिषाधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वादिहातिदेशेन
वज्रत्वप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवानुवाद एवायमिति प्राप्ते ।

* तेनैतत्सुत्यायां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । पवमाने रथन्तरमारभे दृष्टव्यमथ-
दतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाङ्गसिन्धुः
ब्राह्मणमङ्गावाक्येति सन्निवेशमात्रविधिरूपतात्यर्थ्याहक्यत्वेन सर्व-
पृष्ठग्रन्थस्य निरुद्धलक्षणया षाड्विकरथन्तरादिसामपरत्वावगतेस्तेषा-
मेव विधिः । निरूपितस्य पृष्ठग्रन्थस्य निरुद्धलक्षणान्वाख्यानार्थाऽर्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्द्वय-
न्तरयोः समुच्चयविधिरित्यप्यपास्तम् । होतुः पृष्ठे वैरूपस्यौपदेशिक-
त्वेन तयोर्वाधात् । सर्वग्रन्थस्य बज्रत्वापेक्षत्वेन दयोरसम्भवाच्च । अतः
षाड्विकानां विधिः । यस्मिन्नेव तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रं पृष्ठद्वयं
वा, तस्मिन्नेव अप्राप्तत्वादपि नानुवादः ।

अथ च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठग्रन्थस्य षड्विधाश्रित्या-
भावात् विश्रुतिरिति बज्रग्रीहिषैव प्रवृत्तेर्गोष्ठत्वाभावाच्च । न चायं
वचनातिदेशः । मृहमेधीषे आञ्जभागौ यजतीतिवदेव षड्विध-
त्वस्य विधेयतानवच्छेदत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथन्तरा-
दीनाम् । अतएव न षड्विधधर्मान्तराणामिह करणम् । अन्य-
कर्माङ्गत्वस्यैतदात्म्यप्रवृत्तेः पूर्वावगमसाम्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
पदमन्वयसाम्याच्च । सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः । प्रधानं
नीयमानमिति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणां आवश्यकस्तोभा-
दीनां च पवमानादिकार्यान्तरपयोगिरथन्तरादिसाधनत्वेऽपि प्राप्ति-
रविच्छेदा ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

तत्रावधयः ॥ बह्वक्षप्रघासेषु बाह्वक्षानिष्कासेन तुषैसावभृथं
यजतीति श्रुतम् । तत्र दार्ढ्यपूर्णमाधिकमपां व्युत्सेकमवभृथपदेनानूद्य

साधवानुबन्धिष्ठासौ विधीयेते । षष्ठीवशात् । चग्रब्धस्य निपात-
मास्य परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन न विधेयानेकता दोषाद्य । अस्ति
चापां व्युत्सेनेऽप्यवभृथपदप्रयोगः, एष वै दर्शपूर्णमासशोरवभृथ-
इत्यादौ । अतो नात्र विग्रिष्टकर्मान्तरविधिः । अवभृथग्रब्धस्य च
विधौ गौणत्वमङ्गीकृत्य नामातिदेशकत्वमिति प्राप्ते ।

अनेकग्रन्थिकल्पनाभिध्या अपां व्युत्सेने आर्चवादिक्वावभृथग्रब्धस्य
जस्यसन्धित्वाद्युत्सेन गौणत्वात्प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधिरेवायम् । सत्यामपि च निपात-
कोपपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयव्युत्पत्तत्वाभावा-
द्विधेयानेकता स्पष्टैव । अतस्य गुणात्प्रकरणान्तरादाऽत्र कर्मभेदः ।
वाङ्मोनिष्ठास्य वैभृथन्यायेन पदान्तरकल्पनया संस्कार्थत्वात् ।

एकादशे वक्ष्यमाणमर्थकर्मत्वं परं तुषांश्च इत्युक्तं प्रकरणान्तरा-
धिकरणे कौस्तुभे । अतस्य तत्रावभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माति-
देशः । अतएव, नायुर्दाक्षुहोति, न साम गाधति, न गमनमग्नं
जपतीत्यादिनिषेधोऽपि सङ्गच्छते । अतिदेशेऽपि च न तदौषद्रव्य-
स्यैककपालस्यातिदेशः । औषदेशिकेन विशेषविहितेन च तुष-
निष्ठासद्रव्येण साधनिकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य
बाधात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुणविधिरु ॥ सोमे आतिष्येष्टिर्वैष्णवो नवकपाल इत्यनेन
वैश्वेदिकधर्मयुक्ता विहिता । राजसूये च वैष्णवस्यैकपाल इति
श्रुतम् । तत्र वैष्णवग्रब्धस्य न धर्मातिदेशकत्वम् । सत्यपि उत्पत्ति-
ग्रिष्टगुणावरोधादिनोभयकर्षविधित्वे वैष्णवग्रब्धस्योभयत्रापि देवता-

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वात्पपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिसम्भवेन वङ्कर्षणाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम् । गौणत्वे
प्रमाणाभावात् । वङ्कर्षणाभाय अद्यन्यदृश्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥

७ ॥ ३ ॥ ५ ॥

निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति, पग्रौ
वर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आग्नेन पशुमनक्ति इति श्रुतम् । तच्च
पूर्ववदेव निर्मग्न्यशब्दो मन्थन*क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगात्
पाशुकानां मन्थनधर्माणामतिदेशार्थः । वर्हिराग्न्यशब्दौ च द्रव्य-
विधित्वाच्च दार्ढ्यपूर्णमाधिकवर्हिराग्न्यधर्मातिदेशार्थौ । न च
निकपाण्यस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षत्वाच्च गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षैव गौण-
त्वाङ्गीकाराच्चातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । लोकतोऽपि मन्थ-
नादिधर्मज्ञानेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ६ ॥

सौमिकन्तु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधश्रुता-
वीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तच्च, इद्योः प्रणयन्ति तस्माद्
दाभ्यामेतीति श्रुतम् । तच्च भाव्यकारः सप्तभिः सूत्रैरधिकरण-
द्वयमेवं व्याचक्ष्यौ । तच्चाद्ये तावत्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं, सत-
प्राकृतमधर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीति चिन्तायाम् ।

प्राकृतस्य सोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वाच्च
प्रणयनिरयं सौमिकप्रणयनपरस्परविधानार्थः । अतएव तत्पुनरवेदेः

* मथन,—इति खो० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च सर्वत्र ।

सत्त्वेन तन्प्राप्तौ, न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपवपन्ति* ग शुनासीरीच-
इति तत्पर्युदामोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोदत्तरवेदित्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यन्तु उपाच वपन्तीत्युत्तरवेदे-
इत्युत्तिवाक्यं, यच्चोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति तस्या विनिष्योग-
वाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधावक-
मिति प्राप्ते ।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विनिष्योगोपस्थापकः । सञ्चि-
हितत्वात् प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या,
चैदोऽस्यापत्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरन्वभावेन चागानुप-
पत्तेः । नाप्यर्धवादोपपत्तिः, विध्यभावे अर्धवादस्यैवानुपपत्तेः ।
तथायुत्तरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्व्यपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्व्यपि प्राप्नु-
यात् । एतत्सत्त्वे तु पर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैव विनिष्योगोपदेशेनोपस्थित-
त्वात्तच्चैवोत्तरवेदिसादीयाग्निनिधानमेव च द्वारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोदत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्वेति
चिन्तायाम् । मध्यमविषयत्वे तच्चैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयो-
स्तत्पर्युदामानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव । ततश्च तच्चैवो-
त्तरवेदिप्राप्तौ तच्चैवायं निषेध इति तयोदत्तरवेदेर्विकल्पः ।

* सुपवन्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दाभ्यामेत्यू वा एतद्यज्ञस्य यद्वद्व्यप्रघासाः साकमेधास्येति प्रणय-
नार्थवादस्य लक्षणाया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते ।

लक्षणाया विकल्पस्य सान्वाय्यत्वात्प्रथमविषय एवायमनुवाद-
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोत्तमयोर्द्वयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र
तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपाच वपन्तीत्यादेर्वद्व्य-
प्रघासावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तद्वान्तरप्रकरणे पठि-
ताया उत्तरवेदेस्तस्मात्प्राप्त्यप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पर्वेषु नित्यानु-
वादः स्यात् इत्योः । अतो द्वयोर्नित्यानुवादबलादवान्तरप्रकरणबाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोर-
वेद्युपसंहारोपपद्यते ।

न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधव-
त्प्रथममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयोः
प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातै-
त्यनेन हि न निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यग्निनिधानानुवादेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमात्रोद्देशेन,
गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृत-
विधानमेवाभ्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतस्त्रौप-
देशिकप्रणयनविधिभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपास-तापार्थाग्नि-
निधानेऽपि तदापत्तिः । त्रौपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्यैव
पुरःस्फूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूप-
देशविधानाच्च तापास्तार्थाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेऽपीतरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःसूक्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । सप्तभिः सूत्रैस्त्रिपञ्चमेकमधिकरणम् । तच्च प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पञ्चदशं कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु सौमिकम् । तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् । आहवनीयाद्वावग्री प्रणयतोऽध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चेति शास्त्रान्तरवचने अवश्यं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । साकमेधेऽपि च बौधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः । तदुभयसमानार्थकतया द्वयोः प्रणयनीत्यस्यापि आहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष-उत्तरवेदिस्तत्पत्तिविनिर्गोविधिभ्यां विधीयतइति तावपि मध्यमविषयावेव । एवं च प्रथमोक्तमयोस्तत्प्रतिषेधोऽपि नित्यानुवाद-एव, भाष्यकारमते इवावान्तरप्रकरणबाधार्थ इति सर्वमनाकुलम् । चाश्विकास्तु पशुवन्धवत्सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

परिमाणं परं ग्रन्थमात्रमौपदेशिकं कुर्वन्ति । तन्मते प्रणयन्तीति
वज्रवचनमपि ब्रह्महोचादिसङ्गावादुपपद्यत इति धेयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

७, ८ ॥*

खरसाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण लिङ्गेन शौमिकप्रणय-
नातिदेशे निरसोऽधुना लिङ्गादप्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवादः प्रख-
द्यते । गवामयने चयः खरसामानः सप्तदशसोमकत्वादिधर्मका-
द्यागाः समाज्जाताः । अन्यथापि द्वौ खरसामानाविति । तथा वैश्व-
देवे पर्वणि, वैश्वदेव्यामिषा, सावाष्टयिष्य एककपास्त इति सधर्मकौ
बागौ । अन्यथापि मैत्रावरुणामिषा काय एककपास्त इत्याद्या-
मिषैककपास्तद्रव्यकाद्यागाः श्रुताः । ते किं खरसामानो गवामय-
निकखरसामविकृतयः† । अन्ये आमिषाद्यागास्तु वैश्वदेविकामिषा-
वामस्त । अन्ये एककपास्तास्तु वैश्वदेविकैककपास्तस्तु । उत नेति
चिन्तायाम् ।

गणत्वादिनैव कल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः खर-
सामादिब्रह्मणां च खराख्यसामादिरूपगुणविधाचकत्वेनानति-
देशकत्वाज्ज्ञेयवागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते । गणत्वादिसादृश्यापेक्षया
खरसामकत्वादिविशेषसादृश्येन लिङ्गोपलङ्घितेनातिदेशकल्पनाच्चोद-
नालिङ्गातिदेशेन तत्प्रकृतित्वम् ।

लिङ्गानि च, खरसामस्तु तावत्पृष्ठः षडहो द्वौ खरसामाना-
वित्युक्ता षडहे यत्तृतीयं सप्तदशमहस्रदन्तस्तु चयस्त्रिंशसोमकस्तु

* वार्त्तिककारमते नात्राधिकरणद्वयं किंत्वेकमेवाधिकरणम् ।

† खरसामप्रकृतिकाः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

स्त्राग्नेऽभिपर्षाद्हरन्ति चषाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति दधोः
स्त्ररसाब्जोः सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावदश्यामित्राषाञ्च न
वाग्निनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आग्रयणे द्यावापृथिव्यैक-
कपासं विधाय यत्सर्वज्जतं जुहोति सा त्वेका परिचचाज्जतो ज्ञतः
पर्षावर्तते सा द्वितीया आय्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति एक-
कपास्यवागे सर्वज्जतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकाव्ययाम-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्तोमकत्ववाग्निनेव्यासर्वज्जत-
त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तत्तदष्टाधा-
रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां
चातिदेशः । सुख्यानां भूयसां च प्रधानान्तराष्टामसुरोधेन तु
क्वचिद्दिरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणा-
नामेवातिदेशं मन्यन्ते ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ ॥

कर्मणे ॥ कर्मणामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशकत्व-
मुक्तम् । तददेव च संस्कारनामानपि यूपदिग्बद्धानां खल्वेवासी
यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदन्तु अनोवायः
प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वमुत जातिनिमि-
त्ततेति अतिदेशसिद्ध्यर्थं विचार्यते । तच्च तच्चणादिक्रियाभावे
तच्छब्दप्रयोगाभावात्तत्तत्क्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः । निर्मग्न्य-
यूपादिशब्दवत् । अतस्तददेवानोददातिवासोददातीत्यादौ तच्चण-
वानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव दानाकृतया विधानात्तच्चणं वानं च
प्रयोगमध्ये कृत्वा अनोवायस्य देयम् । अथ च तत्तत्क्रियाया वस्तुत-

उपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृताया एव विधानादतिदेशत्वव-
हारोभाक्त इति ध्येयम् । सर्वथा तद्व्यादि प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति
प्राप्ते ।

क्रियानाशोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगास्त्राघवाद्यौगिकत्वा-
भावाच्च जातावेव शक्तिः । जातिस्तु परं क्रियाभिव्यक्त्या तत्त्वनिर्-
ख्येयविशेषादिरूपपक्षाभिव्यक्त्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न
त्वेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वात्तौगिकमेव
शिद्धमनोवाच्यं देयम् । निर्मल्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य
मयनक्रियाविधायकत्वम् । यूपशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि
तत्त्वन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्तं एव
तच्च संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्त्तं लक्ष्मणोऽपि विधानायूपशब्दस्य न संस्काराति-
देशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्येति पूर्वपक्षास्तुचोक्तयूपपद-
दृष्टान्तोऽप्यवगत इव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विवक्षे ॥ गर्गधिराचे आच्यदोहानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
सुपनिधाय सुवीतेति श्रुतम् । तच्चाग्निः किं वैदिको लौकिको-
वेति चिन्तायाम् । अद्यपि द्वादशे आश्वनीयादीनां योग्यतया
लौकिकपाकाद्यर्थत्वं निरसिष्यते, तथापि धैरस्यधिकृतोयांस्र शस्ये
प्रयोगमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्राप्ते ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वपक्ष,—इति नास्ति व्यादर्शपुस्तकम् ।

आह्वनौचे जुहोतीत्यादिविशेषवचनानामुपपन्नत्वे प्रमाणा-
भावाद्यैरस्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्थक्या-
दुपनिधानविधेः सौकिकाग्निग्रहणेनापि चरितार्थतया आह्व-
नौचादीनां, वि वा एष इन्द्रिद्येण वीर्येण अर्घ्यते यस्याहिताग्नेरग्निर-
पचायतीति वचनेन निषिद्धस्यायतनाच्चाकनस्याच्चेत्तुमशक्यत्वात्सौकि-
काग्नेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्यन्त्याग्नीनामपि व्याघारसमाचप्रवो-
जनत्वादग्रहणम् । यदि परं व्याघारणोत्तरं सौकिकत्वाविशेषा-
दुपस्थितत्वात्तेषामेव ग्रहणमित्याशङ्क्येत, तदाऽस्तु नाम तत् ॥ ७ ॥
३ ॥ ११ ॥

संस्कृतम् ॥ धूपैकादग्निव्यां धूपसमीपे एकं काष्ठं स्थापनीय-
मिति विधाद्योपग्रयो धूपो भवतीति श्रुतम् । तत्रोपग्रवे काष्ठे
धूपधर्मान् जोषणादीन् संस्कारनिमित्तत्वादसत्यपि स्नानापत्त्यति-
देशे धूपपदं नामातिदेशविधयाऽतिदिशेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौण्या ग्रन्थैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्तेरुपग्रव-
स्तुत्यर्थत्वेन तदधिकवाक्यतापन्नस्य पृथग्विधित्वानुपपत्तेरर्थप्राप्त-
कतिपयच्छेदनादिधर्मयोगेन गौण्या वृत्त्योपग्रवस्तुतिरेवेदं न तु
नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १२ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्देन
किं विधीयत इति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वा-
त्तस्य च वज्रत्वाभावेन चयनाकृतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनान्तराख्येव पृष्ठधर्मकाणि धातृपाप्तसमीपावस्थानेति कर्त-
व्यताकानि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपताविद्धिः ।

धातुपात्तमपि च समीपावस्थानमकृतकार्यत्वात्कर्मान्तराङ्गमेव । अथ-
वा पाशाधिकरणन्यायेन वज्रवचनातुरोधेन पृष्ठप्रातिपदिके
गौणङ्गीकारस्यायुक्तत्वाद्भवचनेनैकत्वादि सचचित्वा चयनाङ्गतया
ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत्पृष्ठसोच-
सौवाङ्गम् ।

वस्तुतस्तु पृष्ठवज्रत्वस्यापि ज्यौतिष्टोमे साधितत्वात्सर्वाण्येव पृष्ठ-
सोचाणि चयनाङ्गतया विधीयन्ते । न तु पृष्ठमन्त्राणां रथन्तरा-
दिवाक्तां वा विधानम् । उपक्रमस्यपृष्ठपदे सचचाप्रसङ्गात् । एवं च
अचन्वमात्मनेपदमेव वाज्रसक्तया साधुत्वायं व्याख्येयमिति प्राप्ते ।

पृष्ठग्रन्थस्य शरीरावचनेऽपि ग्रन्थत्वेन तत्करणकसमीपापस्थिते-
रपि विधिसम्भवेन सोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वाच्चिःसन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्यस्तकरण इति कृत्या आत्मनेपदवत्त्वात्समी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते
व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वासम्भवेऽपि समीपावस्थानप्रसोजनीभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारान्तदनुरोधेन पृष्ठ-
ग्रन्थस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंघर्षेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धानसचचाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐश्वर्याधिकरणस्यकौस्तुभोक्तव्यायेन सचचयथा अभिधान-
मेव प्रकृताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र अभि तेत्यादिमन्त्रचिह्नादेव प्राप्त-

मनूयते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठसोचसाधनोभूता-
मन्वा साध्यन्ते ।

वस्तुतस्तु षाडङ्गिकेषु रथन्तरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठग्रन्धस्था-
न्वास्त्रागार्थवादवग्रेण निरुद्धसंज्ञणायास्त्रिचाधिकरणे कौस्तुभे व्यव-
स्थापितत्वान्तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । मन्ववति
च सोच इवाभिधानं प्रति साक्षः करणत्वं षडङ्गराभिव्यक्तिद्वारा ।
अतएव तदाधारभूतानां योन्युचामप्यभिधानाङ्गत्वम् । उत्तरयोस्तु
एकं साम द्वे क्रियते सोचीचमिति सोच एव विनिर्घोषा-
द्याभिधानाङ्गत्वप्रसक्तिः । अतस्तु योन्याधारकरथन्तरादिषाडङ्गिक-
सामविभिष्टामिधानमेवात्र स्रष्टिसंस्कारकत्वेन विधीयत इति
विद्वम् । सामात्रे उपदेशोऽप्ययं अन्वाङ्गत्वस्य पूर्वावगममात्रेणैव
चिन्तितः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १४ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः । इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । अथ उद्भिःसौर्यादौ नेवेतिकर्तव्यताऽऽप्ता, अथ वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समाप्ताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणसमर्था, तत्र भावनाज्ञाभावेन तस्याः करणानुपादकस्यापाररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणसादृश्येन प्रकृतिभावगोपयितौ तदंशचक्षुष्याप्युपस्थितेः, तत्र च प्रसक्त-रक्षोरनपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरित्यमाप्त्वादितिकर्तव्यतैव प्रकृतिवदित्येवं कल्पितेन विकृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विकृत्यङ्ग-तया विधीयते । न च प्रबलप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतयाऽवगतायाः कथं विकृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रबलस्यापि विकृतिविधेरितिकर्तव्यता-काङ्क्षाग्रान्त्यभावेनानर्थक्यप्रसङ्गादुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः ।

अतः सर्वज्ञानाच्चातेतिकर्तव्यताकस्ये 'आच्चातेतिकर्तव्यताया-चतिदेशः । आच्चातेतिकर्तव्यताकास्य सोमदर्शपूर्णमासादयः औताः औताग्रिसाध्याः । पार्वणस्यास्त्रीपाकादयस्य स्मार्ताग्रिसाध्याः । त एव मूले सौकिकपदेनोच्यन्ते । तथाविशेषासौर्यादावुभयोरप्यतिदेशः । यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येकं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाया इह समुच्चयेन मिश्रिताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणा-भावादिकस्या एवातिदेश इत्याशङ्क्यते । ततोऽस्तु सौकिक्या एवा-तिदेशः । तथाः कल्पसूचकारादिवचनैराययणीकर्मादावतिदेशस्य कुपत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया सौर्यादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यत्तु सौर्यादौ, प्रधाजे कृष्णसं जुहोति, ऐन्द्रावार्हते अर्धं बर्हिषो-
जुनाति, पितृयज्ञे न होतारं दृष्टुते, दृष्टमेधीये आण्वभागौ यजति
इत्यादिचिह्नदर्शनम् । तद्यच्च नित्यानुवादवचनानि स्मृतित्वेवं परि-
हर्तव्यम् । तथा हि । यच्च प्रधाजा दर्शपूर्णमासादौ, तच्च कृष्णस-
होमविधिरिति तन्मरत्नकारः ।

वस्तुतस्तु प्रधाजोद्देशेन कृष्णसहोमाप्तरविधावारादुपकारकत्वेन
सर्वप्रधाजायै तन्मेषानुष्ठानापत्तेः प्रधाजे प्रधाजे इति वीक्षानु-
वादानुपपत्तिः । प्रधाजोद्देशेन कृष्णसमाचविधौ विभिन्नो-
द्देशः । होममाचोद्देशेन तदिधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रधाजोद्देशेन
कृष्णसमाचं पूर्वपक्षे आण्वेन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रधाजास्य पूर्वपक्षे दर्श-
पूर्णमासीयाः सिद्धान्ते सौर्याद्या इत्येतावान्विशेषः । जुहोतिस्तु
संस्कारकत्वेन प्राप्तोऽनूयते ।

अत एव भाव्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधि-
प्रकारापत्तेरयुक्तम् । याज्ञिकास्तु आण्वेनैव प्रधाजहोमे कृष्णसप्रक्षेप-
मधिकं कुर्वन्ति । एवं अर्धं बर्हिष इत्याद्यापि यच्च दर्शादौ बर्हि-
ष्वंजनं तच्च सवमानुवादेनार्धत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
वादः । आण्वभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम् ।
यच्च हि गुणोपादानं भवेन्नच सर्वत्र तृतीयविधिप्रकारज्ञोमेन
यत्नेत्यसौवोदाहरणं भवेन्न वचनस्य । अस्तु वा तच्च* प्राकरक्षिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यच्च,— इति तु भवितुमुचितम् ।

सुखावद्वे गुणान्तरस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथञ्चिन्निवेशासम्भव-
त्तादृशगोदाहरणम् । सर्वधातिदेशाभावेऽपि सिङ्गोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

अप्रत्यक्षपठितवेदविहितत्वसादृश्याद्वैतानिकाग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च
वैदिक्या एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्वादीनां गृह्य-
सूत्रेष्वनुक्तत्वाच्च स्मार्ताग्निसाध्यत्वम् । अतः सामान्यविहिताहव-
नीयादिसाध्यत्वे बाधकाभावात्सादृश्योपपत्तिः । अत एवजातीयेषु
दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम् । सिङ्गान्यथेवं
सत्युपपत्तयानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यान्तर्यक्यं वा
प्रसज्येत ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

दादशाहिकम् ॥ तदेवं निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः । तच्च
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्प्रावक्ष्यं धर्माणामुपात्तत्वा-
द्वाक्यवैधर्ष्यापत्तेस्तु पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतस्तादृशविषये
चोदनासिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नास्त्यस्य यदि समानविषयत्वं
तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिङ्गसादृशमादाद्यैव नास्त्यो गौणलोपपत्ते-
र्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृशसम्पत्तिस्तदा
नास्त्योऽप्यविदुर्धर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये चोदनासिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनम् ।
नास्त्यः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । अतएव गवा-
मचने ज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिष्वहःसु एकाहकाण्डपठितज्योति-
रादिधर्माणां नास्त्यः प्राप्तिः । न तु गणत्वसादृश्याद्दादशाह-
धर्माणाम् ।

न च अहरन्तरार्यमवशकस्थेन गणत्वसादृश्याद्गवामचननिष्ठ-

द्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्वर्मप्राप्तिरावश्यकौ । तत्तद्वृत्त्यपि-
वाक्येभ्येव भावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणान्तर्गतत्वसादृश्येन
चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत्प्रत्येकमेवातिदेशकल्पनेन ज्योतिरादौ
नामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च साध-
वाङ्गवामचने एक एवातिदेशः । गवामचनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन
प्रत्येकमेव फलसम्बन्धात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योति-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु श्रुपसत्त्वस्यैव प्राप्तेर्दाभ्यां सोमावस्यति दाभ्यां मांस-
मित्यादिषट्द्विकान्वयानुक्रम्य यद्वादशोपसदो भवन्तीति द्वादशाहिक-
द्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामा-
तिदेशप्रापितचित्तबाधकत्वोपपत्तेः । द्वादशसु तिसृष्वामप्युपकारक-
त्वोपपत्तेश्च । तस्मात्तत्तत्सुत्याकाशौनाङ्गानामग्रेषां वा चित्तावति-
रिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्येकादशिन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनी समाच्यता ।
तस्याच्च द्वादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामचने
एकवक्ष्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामासभेरन्नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येताथ यद्वौ द्वौ पशू
समस्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यद्येते ब्राह्मणवन्तो नवपशव आस-
भ्यन्ते नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वत इति ।
गवामचने हि सम्पूर्णेकादशिन्याः द्वाविंशदारमावृत्तौ द्विपञ्चाश-

दधिकशतत्रयमहानि पूर्यन्ते । अवशिष्टानि नव । तत्र पुनरेका-
दशनीकरणे अतिरेकः समाप्तो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वतां तेषु विधानम् । तद्यदि षोडशाक्षिष्णातिदेशेन ज्योतिरादि-
सूत्यास्तपि विहारः प्राप्यते, तत एतस्मिन्नुपपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्रावृत्तिः, तदा तद्वत्त्वेन ज्योतिरादिसूत्यासु सम्पूर्णाया-
एकादशिन्या एव प्राप्तेर्विहारदर्शनामुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादशनीविहारस्यानारम्भात्कालस्य गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशबाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
पञ्चमः सुप्तानेताननूचीनामास्तभेरन्त्याग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यास्तभेरन्त्या-
रक्षतौ मेघौ द्वितीये सौम्यं बभूव तृतीये वारुणमन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारम्भाधीतस्यैका-
दशनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहः-
समूहाभावेन निवेशानुपपत्तिसूतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतस्यौपदेशिकत्वात्नामातिदेशस्तदंशे एव
नाप्यत इत्युपपन्नं सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकवौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं चिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तथापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कार्त्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । सोदनालिङ्गातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभ्यते । तत्रैकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षत्वात्सर्व-
विध्यन्तसमुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावात् अनिश्चमेनानेकप्रकृतिक-
विध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते ।

अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेर्यत्नैव सादृश्यविशेषेण ग्रीष्मोपस्थिति-
ज्ञात एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं वीक्ष-
रच प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा द्वावाष्टयिष्येकादशकपाले, तथा ग्रीष्मोमीयैश्चाग्नयोर्वि-
कल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिसंज्ञिपत्योपकारकाङ्गसामग्री-
साकल्याणानुरूपं कृत्स्नं विधानं, तथाग्निहोचदर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वसंज्ञिधौ यावदाज्ञातैरङ्गैरेवेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः । सादृश्यस्यापि तादृश्यस्य नियामकत्वाभा-
वाच्च । ज्योतिष्टोमे तु तस्यैकगतं प्रयाजानूयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रयाजाद्यनुवादेन शतसंख्याविधानसिङ्गाद्दीचणीयादिषु दार्शिक-

* भाष्यकारेणात्र द्वे अधिकरणे लिखिते ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्ष्टिकविध्यन्तप्राप्तिं
मन्यमानस्योत्तरम् ।

दौषणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परम्परया
सोमसम्बन्धादाजपेयस्य धूप इतिवत्तथेति वक्ष्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिबन्धत्वेन तदभावे असाधकत्वाच्च सोमेऽति-
देशः । अत एव, घृतं वै देवावज्जं कृत्वा सोममग्नन् क्षुचौ बाह्व तस्मात्
क्षुचि सोमहविर्नासाद्यते नाप्येनाभिघारयतीति दर्शिकासादना-
द्यभावानुवाद उपपद्यते । न ह्ययं पर्युदासविधिः । यदाहांशुरंशुस्ये
देव सोमाप्यायतामित्येतद्विधेकवाक्यत्वेन तदर्चवादस्यास्य स्ततन्त्र-
विधित्वानुपपत्तेः । किं च यदनुषोष्य प्रयायाद्दुषीवबद्धमेनममु-
ग्निन् सोमे नेनीयेरन्, तस्मादुषोष्य प्रयायात् इति उपोषणविधि-
रप्यनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्विधि-
वर्थात् । तस्माच्च कस्याप्यतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

इष्टिषु ॥ सौर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्याक-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्यसम्बन्धित्वान्तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव प्रयाजे प्रयाजे इति
स्मिन्नम् । एवं पश्चावप्यग्नीषोमीये दैवसंज्ञके, तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तच्च धूपादिवज्जतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
दनतिदेशः । तथाप्यावाहनासादनकुम्भ्यादिवज्जतरदृष्टार्थधर्माणां
नेन साकाङ्क्षत्वात् ।

किं च क्रयसन्निधावाक्षातोनिर्धर्मकोदैवः प्रथमं तावदतिदेशं
कल्पयत्येव । ततश्च प्राक्तनैर्धर्मेर्निराकाङ्क्षस्य स एव औपवसथ्ये-

ऽहनि इत्यनेन औपवस्येऽहन्यस्तुष्ठानेऽवगतेऽस्तुष्ठानसादेश्चादुपहोम-
न्यायेन धूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशकत्वात्प्रतिबन्धः । एकादश-
प्रयानान्वजति, नौहव*भाधारमाचार्य पशुमनक्तीत्यादिस्त्रिङ्गम-
प्येवमुपपद्यते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपशुषु दैवस्थातिदेशः । आसभतिचो-
दनाकल्पपशुद्वयकलाद्यधिकतरसादृश्यात् । धूपाद्यधिकधर्मज्ञाभावात् ।
अतएव वपया प्रातःसवने चरन्ति, सौदुम्बरो धूप इत्यादिस्त्रिङ्गम् ।

एकादशिन्येषु तु सूत्यादिगन्धस्त्रयाधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादि-
रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । अग्निष्टाद् द्वे द्वे रग्ने
आदाय दाभ्यां दाभ्यां रग्नाभ्यामेकैकं धूपं परिष्यथतीत्येतदपि
द्वैरग्न्यन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्नि-
ष्टाधूपादित्यस्याविधेयत्वात्त्रिङ्गलोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्येऽसौत्ये वा पशुगणान्तर्गतत्वसादृश्याद्गण-
धर्माधिक्यज्ञाभावाच्चैकादशिनविकारत्वम् । अत एवासौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविद्वद्वा । अतएव सौचा-
मस्यां प्रतिपशु वैकल्पिके धूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिध्य धूपैकत्व-
नियमविधिरेकधूप आसभतेत्ययमुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अथकत्वसादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् ।
अथकत्वं च स्थाप्यतयाऽविहितदेवताकत्वम् । यद्व्याहृतताया ऐन्द्र-

* नौहव,- इति सो. पुस्तके पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु,- इति सो. पुस्तके पाठः ।

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावात् । अतस्याव्यक्तत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिकपक्षणा-
द्यङ्गभूतदेवताया उद्भिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन रूपसामः सुखभः ।
अतएव श्नेने दीचणीयादिप्राप्तौ दीचणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं
दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिसर्पेषु द्विराचाद्यहोनेषु च सूत्यागणेषु द्वाद-
शाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र
हि रात्रिग्रन्थोऽष्टःशब्दस्याहोरात्रिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
न्तर्वर्त्तित्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ
द्वाभ्यां सोमावयतौत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादोविध्यन्तरस्त्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोक्तमौ वर्जयित्वा
द्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तत्रापि सर्पेषु सचात्मकस्याहोनेष्वहोनात्मकस्य द्वादशाहस्या-
वान्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । सर्पेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि
सचाणि तेषु संवत्सरसचत्वसामान्यादयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सर-
निधमादिधर्मसाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहात्रतिकं पञ्चय उपगायन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्त्यर्थं
संवत्सरसचान्तरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्राः सायस्त्रा इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यागास्ते
सङ्घातरूपनिकाययोगाज्जिकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात् । न चात्र

नामैवातिदेशः । सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकत्र मुख्यस्य हि नाम्नोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वत्र प्रवृत्ति-
निमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयसत्त्वेऽप्येकसंज्ञायोगा-
दतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायम्यसिद्ध्यर्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाह-
धर्मदर्शनेनानतिदेशकत्वात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैक-
संज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अत्र च, य एव धर्मवांस्तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । स पूर्वोवा
उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ
तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे
उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं विधायो-
त्तरस्मिन् चावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिता भवति
तावदस्मात्सोकादसौ लोक इति सहस्रं दक्षिणां दर्शयति । साहस्रे
च पूर्वस्मिन् साष्टं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिन्सप्तप्राप्तौ स्त्री गौः
सोमक्रयणी व्यावृत्ता स्त्रियां स्पर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्पर्धिता-
व्यावृत्त्यनुवादश्च सङ्गच्छते ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥*

कर्मणः ॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृसमुदा-
यांशे तेषां न प्रकृतित्वमतसोषामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलं
तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न हि प्रकृतिरप्यतिदेष्टुं
शक्या । विकृतिभावनयाविकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । न च
सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते सादृश्येन

* भाष्यकारेणात्र दश अधिकारणानि लिखितानि ।

प्रकृतभावनोपस्थितौ तत्सम्बन्धिकरणस्यैव प्रयोज्यादिवदतिदेशोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । अनुमितिसामर्थ्याबलवत्त्वेन सूर्यादिदेवतया
चागानुमानस्याप्यावश्यकतया शब्दबोधे विजातीययागस्यापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तद्वैजात्ये आग्नेयभेदकल्पने गौरवान्तद्यागे आग्ने-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहसहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्यानां
भेदसिद्धेः । अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां साङ्कर्या-
पत्तेश्च । अतः सौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां साभास्य तेषा-
मतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावात् तत्प्रत्यक्षसातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवद्विज्ञतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । ब्रह्मवर्षसादिभुतफलेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् ।

यथापि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः ।
स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिन्नेन वा ? नाद्यः ।
एकेनैव प्रकृतिवद्विज्ञतिः कार्येतिवाक्येन विज्ञत्युद्देशेनाङ्गविधानं
फलोद्देशेन विज्ञतिविधानमिति वैख्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रस्य विज्ञतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनया अंगप्रत्ययविशिष्ट-
विज्ञतिभावनाविधानेनावैख्यमित्याशङ्क्यते । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रस्याङ्गाग्नेविधेयसमर्पकत्वं फलाग्ने उद्देश्यसमर्पकत्वमिति वैख्या-
पत्तिस्तदवस्थैव । गान्धः । स्वविध्युपस्थापितविश्वजिज्ञासेनैव
फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलसातिदेशः ।

नित्यमोनिमित्तम् । तस्य तु विवृतिभावगथा अनपेक्षितत्वा-
देवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-
भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि
यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विज्ञतावेव निमित्तसन्निपाते
नैमित्तिकं विवृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत । भेदनहोमानु-
ष्ठानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं
वा विवृतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावगङ्गत्वात् । अतस्य तद्वि-
शेषणानां स्वर्गकामत्वादिताम्रित्वादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-
तीत्यादावादिताम्रित्वाद्यानतिदेशः । राजत्वादेश्च कर्त्तृविशेषणत्वा-
त्तस्य च प्रकृतावगङ्गत्वाद्विज्ञतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-
कारिविशेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे* उद्देश्य-
विशेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापक्षेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्मारा-
ज्यकामपदस्य पक्षपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थि-
कविधिबोध्य एवेति तच्च न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति
राजत्वादेः कर्त्तृविशेषणत्वमेव । अत एवादिताम्रित्वादेर्थैकिकस्या-
र्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकास्तु राजत्वादे-
रधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानतिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरसाहित्यम् । तस्य प्रकृता-
वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकत्वान्तदभावे विवृतौ
नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

* शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे, - इति सो. पुस्तके पाठः ।

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गत्वादनुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकौभूत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विहतावपि काम-
नाथां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं सिद्धाधिकम् । न चाङ्गमेव
विहतावतिदेष्टव्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
साकाङ्क्षायाविहतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवाति-
देशात् । न हि विहतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः स्वादिरत्वादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्ति-
येति प्राप्ते ।

सत्यम् । विहतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि सादृश्यात्
प्रकृतिचोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
मुपकारकम् । तदत्र चोदनार्थभूतायां प्रकृतिभावनायां यदन्वितं,
तदतिदिश्यते । अनन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशाद्योगात् । अन्वितं
चापशुक्रकामप्रयोगे समसविशिष्टं प्रणयनम् । पशुकामप्रयोगे प्रण-
यनमात्रम् । तत्प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन
द्रव्यानाच्चेपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनाम्वयात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतस्त-
त्फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विहतावपि सत्त्वान्तचैव
कामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व-

साधनीभूतप्रणयनलेनेवाभयत्वात् । विद्यतौ तदभावेन गोदोहनातु-
ष्ठानानुपपत्तेः । अतएव सादिरत्वादेः संयोगपृथक्त्वान्वाद्येन क्लृप्त्य-
स्यापि सत्त्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतयूपा-
भावाच्च तेन वीर्यादिष्वस्योत्पत्तिः ।

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये ऋक्षोत्पत्तिं मन्यमानस्याभिप्रायं
न विद्मः । यच्च तु नामयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
आयुरादिष्वं प्रति साधनत्वम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
स्वप्रकाशप्रसजजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच्च भवत्येव विद्यतावपि
तस्मात् ऋक्षोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ सौर्यादिरौषधद्रव्यकलैकदेवताकलाभ्यां आग्नेय-
विकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये आग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
काशकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यस्य विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्ये च य इत्येति
वचनाद्वैकल्पिकः पौर्णमास्यमावास्याकाशः । तदत्राग्नेययोः किं
पौर्णमासीकाशीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकाशीनाग्नेयस्यामावास्या-
काशीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकाशीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वमु-
क्ताव्यवस्थितविकल्पेनेति चिन्तायाम् ।

तत्तत्काशत्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्हेचा
पौर्णमासीमभिष्टुतेत्यंशोचाऽमावस्यामिति विहिततत्तदङ्गमन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अथ हि पौर्णमास्यादिसंज्ञकप्रधानसम्बन्धिविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्शनं तु आसन्नानि हवींष्यभिष्टुततीति वाक्यान्तरप्राप्तं आशयत्वे-

नानुद्यते इति साधितं द्वितीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्योपपत्तेः प्रकृतित्वव्यवस्येति प्राप्ते ।

भावनायाविजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुपादकरूपेतिकर्त-
व्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्चैकजातीयस्य सौर्यस्य वैक-
स्विकोभयकासत्वाद्वैकस्विकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्यैव तत्तदा-
ग्रेयप्रकृतिकत्वं मन्त्राणाञ्चाव्यवस्येति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना वार्त्तिकस्मारस्यादाग्रेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्र-
योर्दृष्टार्थत्वेन विकल्पादेकस्मिन्नाग्रेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन
प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विवृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद्-
व्यवस्थितविकल्पोमन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम् । तन्मन्त्रविकल्पचिन्ता-
यादादग्रसङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराग्रे-
यभेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

चिह्न ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथापि
सौर्यादिषु श्रौषधद्रव्यकत्वविशिष्टैकदेवताकत्वरूपविशेषसादृश्यादाग्रेय-
विकारत्वम् । अथ च साक्षाज्ज्यैकदेवताकत्वेऽपि श्रौषधद्रव्यकत्वा-
भावादाद्यं विशेषणम् । अग्नौषोमीयादेरौषधद्रव्यकत्वेऽप्यनेकदेवता-
कत्वादपरम् ।

अथ यद्यपि एकदेवताकत्वं नाम नैकदेवताकत्वम् । अग्नौ-
षोमीयादावपि व्यासव्यवृत्तेर्देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नाथे-
कदेवतात्वाधिष्ठानकत्वम् । देवतात्वस्य ग्रन्थनिष्ठत्वेन देवतात्वीयरूप-

सम्बन्धेन प्रत्येकाक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यव्याप्तेः । पर्या-
प्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधिष्ठानत्वविवक्षायां ग्रीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेः । स-
म्बन्धदयातिरेकेण पदमात्राधिष्ठानकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथापि
देवतात्वाग्रयप्रतिपाद्यार्थैकत्वमेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वमेकसंस्था-
कत्वम् ।

अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत् । अस्मि
चेदमाग्नेये सौर्ये च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनान्तेनैव
तद्वितविपश्चात् । अग्निमेव स्त्रेण भागधेयेन समर्द्धयति, असुमेवा-
दित्यस्त्रेण भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच्च । अग्निर्मूर्धा, उदृत्यं
जातवेदसमिति मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैन्द्राग्रयोस्तु तदभावाज्जैक-
देवताकत्वम् । अतएव मासतं सप्तकपालमित्यादौ, मसतो यस्य हि
क्षये इति मन्त्रवर्णादनेकदेवत्यत्वावगतेः सत्यपि पदैक्ये नाऽऽग्नेयवि-
कारत्वम् । अग्नेये चामवते चरमित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणा-
न्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषो-
मीयैन्द्राग्रयोः । तथाप्यग्नीषोमदेवत्यस्य सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य
चतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इन्द्राग्नीदेवत्यस्त्रे-
न्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य अक्षरानेकदेवत्यस्य चैन्द्राग्रविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथैन्द्राग्ने ग्रास्त्राभेदेनैकादशकपालत्वत्वादशकपालत्वयो-
र्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसंस्थाककपालायां वा विद्वता-
वैन्द्राग्रविकारत्वमेव । तद्व्यूनसंस्थककपालायां मष्टाकपालाभिन्नायां तु
विकल्प एव व्यवस्थापकशामान्याभावे । अष्टाकपालायां तु सत्यस्य-
नेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितषाड्व्यस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

यूक्षम् । आख्यद्रव्यकायामुपांशुयाजस्य । दधिपथोरूपसाम्नाख्यद्रव्य-
कायां तत्तद्रव्यकसेत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपत्तौ ॥ एवं सादृश्यनियामकत्वे निरूपितेऽधुना तयोर्वि-
रोधे बलावच्छिन्नयते । तथापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययो-
र्यत्र विप्रतिपत्तिर्यथा । ऐन्द्रः पुरोडाशः आग्नेयं पथ इत्यादौ ।
तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन
मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत् । तप्त एवैव-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि चागोदेवता-
राधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतासादृश्यञ्च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकलरूपं द्रव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दार्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्व-
मितिप्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशकत्पनात्तदा च
द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन ग्रीवोपस्थितेस्तत्सादृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । चागो-
हि वृद्धयवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे ।
अतो द्रव्यं चागप्रत्यासन्नम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
द्यागस्य फलसाधनत्वे दारलं कल्प्यते । तथापि देवतायाः शाब्द-
बोधे चागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्य-
स्यैव पार्ष्टिकान्त्ये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बल-
वत्त्वाग्रहा । वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य दारलमिति जैमिनिमतं
वक्ष्यत एव । अतोऽन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।

एवं च धर्मानुपहोषाश्चक्षेन सङ्गच्छते । इतरथा पुरोडाशादौ
 ग्राखाच्छेदादीनां बाधापत्तेः । एवमन्यथायन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र
 सादृश्योर्बन्धावच्छेदं द्रष्टव्यम् । यत्र तु न्यायेनान्यादृशं बन्धावच्छेदं, कल्प-
 सूत्रयाज्ञिकाचाराद्यान्यादृशास्तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन
 न्यायकस्यातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्वरि-
 त्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य निरुक्तैकदेवताकत्वरूपसा-
 दृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयवि-
 कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपासइत्यादौ देवतासामान्यस्य
 कपाससंख्यासादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि
 त्वाग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तेतादृशविषये कपासैकादश-
 तादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्य-
 घटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

हिरण्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्परविरोधे तु देवतासादृश्यो-
 पपृच्छस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य औतलिङ्गोपपृच्छद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्ब-
 लत्वम् । यथा प्राजापत्यं हृते चरुं निर्वपेक्षतश्छायायुष्काम-
 इत्यत्र छायासान्दीप्तिमत्त्वज्ञापनेजस्वित्वसादृश्यस्य प्राजापतिदेवता-
 कत्वसादृश्योपपृच्छस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया
 दुर्बलत्वम् । तेन नायं यागस्तेजस्वित्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि
 तु कठिनत्वसादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरुशब्दप्रयोगात् । हृते
 अपयतीति अपणविधानाच्च । यद्यपि नायं विकृत्यभावेन सुख-
 स्वरुः । तथापि अचरौ चरुशब्दानुवादस्वरुधर्मयोगादुपपद्यत इति
 औषधधर्मप्रापकं भवति लिङ्गम् ।

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चरगतत्वाभावेन कथं चरग्रब्दस्यचौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्धचरोराग्नेयविकारत्वे-
नाग्नेयधर्माणामपि चरगतत्वाच्चरग्रब्दस्य तत्प्रापकत्वसम्भवात् ।
एवं अपणवाक्त्रेऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन दृढविधिः । अपण-
स्याग्नेयविकारत्वेऽपि विकृतिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । दृढ-
स्योत्पत्तिवाक्त्रे प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निसंयोगमात्ररूपं अपणं शक्त्वा
जलपण्या वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च दृढविधिष्टं दृढं
वेत्यन्यदेतत् । क्व विधिष्टविधिलमित्यत्र नियामकाभावात् उत्प-
त्तिवाक्त्रे दृढस्य परम्परासम्बन्धेन यागान्वये तस्य विज्ञप्तापस्थिति-
कत्वादत्रैव विधिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पश्यामः ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं
युज्यत एव । आच्येऽप्यग्निसंयोगसङ्गावात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तच्च दृढविधाने स्वाधवमिति सिङ्गलोप-
पत्तिः । एतदस्मरणेनैव वा भाव्यकारेण तस्मिंश्च अपणश्रुतेरिति
सूत्रस्य दृढद्रव्यकत्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य दृढस्याधि-
करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं कृतम् । सर्वथा
औतलिङ्गोपपत्त्यस्य सादृश्यस्य बलवत्त्वाद्विरण्ययाग औषधविकार
एव । एवं च यत्र चिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभावस्तत्र देवतासादृश्या-
न्तदभावेऽपि आच्यधर्माणां भूयसामनुग्रहात्तेजस्वित्वासादृश्येनाव्य-
विकारत्वमेव । चरग्रब्दस्य वा स्थास्त्रीपुष्पाकन्यायेन गमकत्वादौषध-
विकारत्वम् । कृष्णखेष्टिविकारत्वं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ चित्रेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे
 कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागानास्त्रिणीतैव प्रकृतिः ।
 मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे
 देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्यात्पयो-
 यागविकारत्वम् । सत्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णायकत्वा-
 भावे बद्धतराज्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्व-
 स्याज्येपि सत्त्वाच्च । अतस्तु सर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्व्य-
 सामनुग्रहाय त्रयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तत्रानुष्ठीय-
 मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आदृत्यानुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविषये
 तु तत्तद्यागीयधर्मास्तत्तद्व्येषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनयागस्यामिचाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यङ्गापेक्षायां किं सौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्त्यते ।
सौचामण्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुराग्रहेषु चैवमेव चिन्ता । तत्र सोमो-
वै वाजिनं सुरा सोम इत्यसोमे सोमग्रब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः ।
न चोपग्रथोद्युपो भवतीतिवदर्थवादस्त्वलादनतिदेशकत्वम् । तद्वदिह
सिद्धसादृश्याभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् ।

अतएवानुषषङ्गारमन्त्रौ समुपहृत्य भक्षणमुभयत्र दर्शयति ।
सुरायां सोमेन क्रयणं, कुवलसक्तुभिः अयणं, एका पुरोदक्, एका
याव्या, उपयामेतिमन्त्रो गृहीत्वासादनं, सोमे वासस्युपनहनं
दर्शयति । ग्रहग्रब्दस्यैवं सति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्ते ।

आर्थवादिकस्य सोमग्रब्दस्य प्रकृष्टफलवत्त्वरूपसिद्धसादृश्येनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । ग्रहग्रब्दस्य प्राय-
णीयवद्ग्रहणस्यौपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्निष्क्रान्ताश्च वाचनिकतयाप्युप-
पत्तावप्रतिबद्धेन सोदनाशिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तत्रापि
वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवत्वसादृश्यात्पयोयागविध्यन्तः । सुरायां पौरो-
डाशिक औषधद्रव्यकत्वात् । अतएव ग्रथ्यैरेव दीक्षणीयामाप्नोतीति
दीक्षणीयाप्तिवचनं सङ्गच्छते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन
प्राप्तिवचनेन स्तुतिरसङ्गतैव स्यात् । तथा नैतेषां पुरोडाशाविध्यन्ते,

* द्रवत्व,—इति नास्ति आदर्शपुस्तके ।

यहपुरोडाशा श्रुते पञ्च इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादसङ्क्रमकले सङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां ग्रहयागान्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरोडाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाशशब्दोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्तेर्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरःस्फूर्त्तिकलेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया सोदनालिङ्गातिदेशस्य बलवत्त्वादौषधद्रव्यकलेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव,

“एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं बुधः” ।

इत्यादौ चैधातव्यादीचणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः । यदा तु दाशमिकसूत्रभाष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयाग एव सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा सोमादिशब्दस्य नामातिदिशनिराकरणमात्रार्थमिदमधिकरणम् । न तु दौषधद्रव्यकत्वलिङ्गातिदेशसिद्ध्यर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैवः पशुदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि किमग्नीषोमीयपुरोडाशविकार उत साम्राज्यविकार इति चिन्तायां, घनत्वसादृश्यात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य द्रव्यगतस्य साम्राज्ये सत्त्वाक्षियामकाभावः । घनत्वस्य लिङ्गोपपन्नत्वात् । अङ्गस्त्वौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोचामीति पशुं प्रोचतीति हि प्रोचणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्निकरोतीति पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

स्यापि उखादर्शनरूपसिक्नोपष्टम्भत्वाभियामकाभावः । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्यान्यथासिद्धसिक्नोपष्टम्भत्वेनान्यथासिद्धसिक्नोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् साक्षाद्विकार एव पशुः । तथा हि नात्र प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो विधीयते । येनेदं सिद्धं भवेत् । तस्य तु सिक्नादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणाभावेनात्रापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ कृत्तम् । नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि त्वपूर्वमेवेति न तदपि सिद्धम् । अतो घनत्वसादृश्यं न सिक्नोपष्टम्भम् । यदि पशुदृष्टार्था पथ्यमानः स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादग्न्यथासिद्धं सिद्धम् । अतः तदुपष्टम्भं पशुप्रभवत्वमेव वक्षीयः ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥

दध्नः ॥ तथापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्तायां, घनत्वसादृश्यादधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियस्थानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यादिति प्राप्ते । इदयादीनां पयसस्यैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्याथित्वसादृश्यं स्वतोगतिमत्त्वसादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्सङ्कतेन साक्षात् पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव बाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

आमिषा ॥ आमिषा तावन्नार्थान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतररूपमिति साधितं चतुर्थे । अतस्तदन्यतरविकार इति तावद्वि-

वादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तत्रे पयसीत्यत्र द्वितीयानि-
र्दिष्टदध्न एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शो न तु सप्तम्यन्तप-
दनिर्दिष्टस्य पयसः । गुणभूतत्वात् । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्पयसो-
व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मकधातुस्यैव
अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविव-
क्षायां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्म-
संज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्मप्र-
सङ्गभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वादामिच्छायादधियागविकारत्वमे-
वेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूयस्त्वाद्दध्यभावेऽपि च अज्ञान्तरेणामिच्छासम्पत्तेर-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युज्यं पय इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एवा-
वस्थाविशेषापन्नस्यामिच्छापदवाच्यत्वावगतेस्तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपयःपरामर्शित्वस्यैवावगतेः पय एवामिच्छा । अतश्च
तद्यागविकारत्वमेव । एवं च तत्रे पयसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सकृन्व्यायेन करणत्वलक्षणेत्यपि ध्येयम् ।

अवस्थाविशेषरूपाभिच्छा च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु तापं विनाप्यामिच्छा लोके सम्भाव्यते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यलक्षणापि । तप्तपयोधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपयोरूपामिच्छोद्देशेन विधेयत्वात् । उद्देश्यवाचकपद-
कल्पनया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां
लिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रत्यङ्गत्वेऽपि पय-

सोनाङ्गत्वं क्लृप्तप्रयोजनत्वादिति ध्येयम् । अतः आमिषाया अवस्था-
विशेषविशिष्टपथोरूपत्वात्पथोयागविकारत्वम् । तेन पयस्येव प्रात-
र्दोहधर्माः, दधि तु सौक्तिकमेव संस्कारकम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ३ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वाद-
शाहे चासि सचलमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तत्रासीरन्, उपेयुरि-
त्यादिषोदनाचोदिते सचलमखण्डोपाधिः । अनियतस्वामिके यज-
तिषोदनाचोदिते चाहीनत्वमखण्डोपाधिर्दृढव्यवहारात् । तत्तद्भूर्म-
कत्वे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषाविहिताः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
अहीनसंज्ञकास्याहर्गणा अधर्मकाः समाज्ञाताः । तत्र द्विविधेष्वपि
द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविद्वद्वाः समुच्चीयन्ते विद्वद्वाश्च
विकल्पन्ते । न ह्यत्र द्वादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरसामान्या-
त्तत्तद्द्वादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कस्येत । भेदे प्रमाणाभावात्तु
द्वादशाहवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्यैव युक्तेत्येवं प्राप्ते ।

सत्यपि द्वादशाहत्वेनैवातिदेशे सचत्वरूपनिमित्ताभावात्तत्तैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तत्तैमित्तिका-
धर्मान सचे प्रवर्तन्ते । भेदनाभाव इव होमसखण्डुलयागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम् । सचात्मकेष्वहर्गणेषु सचात्मकस्य
द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । द्विराचादारभ्यैकादशरा-
चान्तमहीनाः । द्वादशाह सभयात्मा । चथोदशराचादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तथैवोक्तलक्षणसत्त्वात् । दृढव्यवहाराच्च । अतस्तेषु
तेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिराचत्वात् ॥ पञ्चदशराचस्य कुण्डपायिनामयनस्य

च न सचत्वम् । यदन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिराचत्वस्याहीनसचत्वकरणार्थाच्चोभयतोऽतिराचत्वस्य सच-
त्वत्वत्वेन पञ्चदशराचादौ अहीनसचत्वसत्त्वेन तदनुपपत्तेः । अतएव
न सचाहीनयोर्भवदुक्तसचत्वं, न वैकादशराचान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् ।
अतश्च पञ्चदशराचादौ अहीनात्मकदादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वादस्मिन्नपि
पञ्चदशराचेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्ध्या निरुक्तसचत्वकस्यैव सचत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदश-
राचकुण्डपायिनामथमथोरपि सचत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः सचैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामथने । अतः
सचात्मकदादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः ।

अथ तृतीयः पादः ।

हविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपात्रं सारस्वतं च हं बार्हस्पत्यं
च हं इत्यादिहविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमतः तृतीययोः आग्नावैष्णव-
बार्हस्पत्ययोराग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्या-
ग्नाब्दस्यान्यापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वादुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासा-
दृश्यस्यान्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च ग्रीष्मोपस्थितिकस्य
बलवत्त्वान्तेनाग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, बार्हस्पत्यस्य चाग्नेय-
विकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणचोदनायां ॥ जनकसप्तरात्रे चत्वारि चितृत्वन्यहान्यग्निष्टोम-
मुखानीति श्रुतम् । तत्र चतुर्व्यंघ्रहःसु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गत-
प्राथमिकस्य चितृत्सोमकस्याहः प्रवृत्तिः । चितृत्वसिद्ध्यात् । न तु
क्रमसहस्रतगणत्वसामान्येनान्यापेक्षेण दशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतु-
र्णामहः प्रवृत्तिः । तत्तद्वर्धत्तिचितृत्वस्यान्यानपेक्षत्वेन बलवत्त्वा-
दिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजनकसप्तरात्रेण यजेतेति वचनेनोत्पन्नानां सप्तानां
कर्मणां मध्ये चत्वार्यनूद्य चितृत्वविधानेन चितृत्वस्योत्पन्नसिद्धत्वेन
दुर्वचत्वादुत्पत्तिशिष्टेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिक्रमसह-
स्रतेन सप्तानामप्यहः द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारत्वम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन चितृत्वविधिरग्निष्टोममुखत्वस्य च
विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोम-

संस्थाकत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वात् । न चाद्येऽप्येव चतुर्षु चिदृत्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्चयाणामन्येषां विध्यन्तरेण
क्षोमविधानाच्चाद्येऽप्येव चतुर्षु चिदृत्वप्राप्तेरिति भाव्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंस्थाकोद्देशेन चिदृत्वविधौ योग्यतया सप्तस्वप्न-
हःसु चाद्येषु चतुर्षु क्षोत्रेषु चिदृत्वविध्यापत्तेरहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंस्थाविशिष्टाहर्होत्रे च वाक्यभेदापत्ते-
रयमेव संस्थाभिन्नचिदृत्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । अद्यानां चान्येषां
विध्यन्तरेण विधिः ।

सर्वेषां च फलवाक्येन सम्बन्धमाचकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णां फलत्वप्रतीतेस्तस्योत्पत्तिगतत्ववत् चिदृत्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन
साम्येऽपि चिदृत्वस्याङ्गभूतक्षोत्रचिदृत्तत्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया
दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा
नाद्यस्यैव चतुर्व्यतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादोपपत्तिः ।
इतरेषां अथाणामन्यसंस्थाकत्वात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावश्यत् ।
सर्व्व्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

कात्याभ्यासे ॥ षट्चिंशद्वाचे षडह भवन्ति चत्वारो भवन्तीति
श्रुतम् । द्वादशाहान्तर्गतदशाहे चाद्य एकः षडहः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरुत दशाहस्यावृत्त्येति चिन्ता-
याम् । न तावदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः । तस्य संस्थाविशि-
ष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । सत्त्वेऽपि
वा यौगिकत्वनोक्तविधायित्वाच्चेत्तेर्नामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि

प्राकृतषडङ्गानुवादेन संख्याविधिः । द्वादशाङ्गानुपपत्त्या तस्या-
अनिवेशात् । अतः कर्मान्तराद्येव संख्याया चतुर्विंशतिर्विधीयते ।
न तु षडङ्गस्य चतुराष्ट्रिः । तथात्वे चतुः षडङ्गोभवतीति क्रिया-
भ्याष्ट्रिर्विहितसुप्त्यवापत्तेः । चत्वारो भवन्तीति अवष्टान्तु पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्याया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्याद्द्वादशाङ्गं
द्विरभ्यासविशिष्टेषु चतुर्षु द्वादशाङ्गानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तन्मरत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
षडङ्गस्य द्ववत्त्वसादृश्येन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति
कर्माणि, चतुर्विंशतिसंख्याया अववणात् । षट्संख्यायाः चतुःसंख्याया-
स्यैकत्र द्वयमिति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
कापत्तिः । षट्संख्यायाः समासगतत्वेन तथान्वयानुपपत्तेः । अत-
एकविंशतिं अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुः-
संख्यान्वयोवाच्यः । अतश्च सत्यप्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन
निर्ज्ञातसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यात-
अवणादत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्ठामेव कर्मणां चतुर्वारमा-
वृत्तिः । सुप्तप्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणावृत्तिकल्पने न
कश्चिद्दोषः । अतः सूत्रभाष्यस्वरूपेण षष्ठामेवावृत्तेः षट्संख्यत्व-
सादृश्यादिना षडङ्गस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ३ ॥

संख्यागणे ॥ अनादभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्तं शताति-
रात्रमिति श्रुतम् । तत्राग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव
प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
ह्यग्निष्टोमादिशब्दानां संख्याविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वम् । तथात्वे

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विवृतौ निवेशापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वाच्चात्र दादग्राहप्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संख्यामात्रवाचित्वाज्ज्योतिष्टोमे निरुद्धलक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावाभित्यकाम्यसंख्यानवादेनैव श्रुतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वाच्च गणातिदेशः । अस्तु वेदं कर्मान्तरम् । तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत् । श्रुतसंख्यायाश्च संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः श्रुतसंख्याकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योतिष्टोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संख्योद्देशेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकत्वस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरश्रुतसूत्याभ्यासकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां चितृदग्निष्टुदग्निष्टोम उक्त्योवैरूपसामेत्यादौ विवृतियज्ञसामानाधिकरक्षेणापि काचित्प्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षण्या तत्तत्संख्याकयज्ञान्तरपरत्वमङ्गीकृत्य श्रुतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम् । एवं चान्यपदार्थो न कर्मापि तु श्रुतं उक्त्यसंख्याकायज्ञाः करणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या फलमेवेति ध्येयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिरेकप्रसरताभङ्गतादवस्थापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अंशचयविशिष्टतावद्भावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्ग्राह्यवारमावृत्तिः । द्विगुसमासत्वाद्वा न कश्चिद्दोषः । * [एकवचनान्तत्वान्नन्तत्वे उपपत्ति-

* [ ] एतच्चिद्भेदास्तर्गतः पाठः नास्ति सो० पुस्तके ।

रूपः] । कर्मकत्वेऽपि आवृत्तेरावश्यकत्वेन सुत्यागणत्वानपायाद्
द्वादशाहधर्माविरोधः ॥ ८ ॥ २ ॥ ४ ॥

गणादुपचयः ॥ श्रताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमावतिरात्रसंस्थाकौ । दशरात्र-
प्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोमसंस्थाकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्त्यसंस्था-
कानि । केषाञ्चित्सप्तोक्त्यसंस्थाकानि, एकः षोडशी । तदिह श्रता-
ग्निष्टोमे तावदतिदेशप्राप्तानामुक्त्यादीनां बाधादग्निष्टोमसंस्थाकत्वे न
कापि चतिः । उक्त्यातिरात्रयोस्तु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्त्य-
सोपादि प्राप्तम्, तेऽपि न काचिच्छिन्ता । येषु तु अग्निष्टोम-
संस्थाकत्वप्राप्तिस्थेषु वचनादेवोक्त्येषु कर्त्तव्येषु द्वादशाहिकान्येवो-
क्त्यातिरात्रसोपाद्युपस्थितत्वात्कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथममित्येवं क्रमेण
प्रत्येकमेव तत्तदहःसु तत्तदह्नामतिदेशेन आन्यहानि उक्त्यसंस्था-
कप्राकृताहर्विकाराणि तेषु तदीयोक्त्यप्राप्तावपि अग्निष्टोमसंस्थाक-
प्राकृताहर्विकारेषु तन्नामौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवाति-
रात्रसंस्थाकत्वेन तयोः काव्यमतिदेशेन रात्रिपर्यायाणां सुतराम-
प्राप्तेः । अतः ततोक्त्यादौ तेषु तेऽहःसु वाचनिकानि सोपादि ।
न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं वाचते इति न्यायेन ज्योतिष्टोम-
स्त्वन्येव कार्याणि । अथ च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्युक्त्यप्रसिद्धिस्तत्पत्यानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु येषु,—इति नास्ति सोऽप्युक्तम् ।

सोचाणामुत्पत्तिर्व्यतिष्ठोम एव । दादशाष्टे तु अतिदेशप्राप्त-
सोचानुवादेन धर्मविशेषमात्रम् । अतश्च व्यतिष्ठोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव रात्रिपर्यायादीनां व्यतिष्ठोमे फलार्थ-
संख्याकृतेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्प्रतिपक्षेऽपि न तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ २ ॥ ५ ॥

गायत्रीषु ॥ दृश्यतिषवे प्रकृतितो गायत्र्यैषुभादिनानाहन्दःसु
प्राप्तेषु हन्दोन्तरपरिसंख्यार्थं गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम् । तत्र
गायत्र्यादिग्रन्थानां चतुर्विंशत्याक्षरसंख्यामात्रवाचित्वाच्चाष्टहीत-
विशेषणान्यायेन लक्षणयापि अक्षुप्रयोगोपपत्तेस्तथापि न शक्तिः ।
अतश्च प्राकृतौष्वेव अक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्यक्षराख्येव
पठनीयानि । अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति सिद्ध-
मपि संख्यावाचितपक्षे उपपद्यते न अत्राचितपक्षे । तिस्रोऽनुष्टुभ-
स्यतस्रोगायत्र्यो भवन्तीति च । अतश्च प्रताप्यिष्ठोमे उक्त्यादि-
सोचलोपवदिहायधिकाक्षरलोपप्रसङ्गौ,

न गायत्र्यादिग्रन्थानां संख्यामात्रवाचितम् । तथात्वे घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगापत्तेः । प्रयोगानुसारेणाक्षरसंख्यावाचिते तेनैव
अन्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अतोष्टाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपद-
वाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे लाक्षणिकः । तेन दाशत-
यीभ्य एवोत्पत्तिर्गायत्र्य आनेया न त्वक्षरावल्लोपः । तथात्वे
वाक्यार्थपरिपूर्णभावेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च* । पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपपत्तेश्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

अधिकागमरूप उपचयसिन्धितस्तत्रसङ्गादिहापचयसिन्धित इति
नाच तथाध्यायसंगतौ यतितथम् ॥ ८ ॥ २ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकाया-
मष्टमाध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्था निरूप्यते । तच्च न तावदयं दर्व्यास्थस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यम् । सोमादिवदिधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविधेर्यथादे, यदे-
कया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्वादित्यत्र अतस्तस्य दर्विहोमपदस्य घृतादि-
पदवत्पदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूथ-
याव्यया यजतीति अग्निरूपगुणविधेर्दर्थपेक्षाभावात् ।

न च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारय-
तीतिवदाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तु-
होमे तावत्सुचः प्रत्यक्षप्रित्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे-
ष्वपि स्मार्त्तेषु न्यम्विषया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति स्मार्त्त-
वचनेनैव तन्नाम्नेः । औतेष्वपि सुवेण जुहोति जुह्वा जुहोतीत्या-
दिना तच्च तच्च पाचान्तरसङ्गावाच्च । अतस्तत्प्रत्यन्यायेन गुण-
विधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्दं पाचान्तरस्योपलक्षणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्ति-
निमित्तेन वा तस्माद्यहोममाचक्षेदं नामधेयम् ।

तथापि यथैव स्मार्त्तानां पार्वणस्याखीपाकादीनां कर्त्तरि दर्वि-
होमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसङ्गावाच्च तेषां नाम-
धेयं, तथैव वास्तुहोमेऽपि प्रयोगात् औतानामपि । न च वास्तु-

होमस्यैकया च वा करणे दर्विहोमत्वप्रसक्त्यभिधानादस्तुतो दर्वि-
होमत्वाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विवृण्वन्मिति वाच्यम् । दर्वि-
होमपदस्य स्मार्त्तमात्रनामत्वे वास्तुहोमे एकया च वा क्रियमाणेऽपि
दर्विहोमत्वानापत्तेरस्यार्थवादस्य ज्ञापकविधया औतेष्वपि होमेषु
दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात् । अतः सर्वनामधेयम् । तथापि
होमपदग्रहणाद्दोमानामेव न तु यागानाम् । न च यागस्थलेऽपि
चतुरवन्तं जुहोतीत्यनेन होमविधानात्तन्नामत्वोपपत्तिः । तत्रत्य-
जुहोतिना प्रचेपमात्रस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन तस्य
मुख्यहोमत्वाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं च सिद्धमेव
उत्तरविवचार्थं प्राप्यते ॥ ८ ॥ ४ ॥ १ ॥

तस्मिन् ॥ तेषु अव्यक्तत्वसामान्येन सोमयागविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं
चोत्पत्तिवाक्ये देवताऽभावरूपम् । न तु स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वम् ।
तथात्वे सिद्धान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अतएवोपांशु-
याजविकारत्वमपि शङ्क्यम् । अथवा होमत्वसामान्याधिक्याकारिहो-
मविकारत्वम् । अतएवाग्निहोत्रे यदि कौटोवपद्येतान्तःपरिधि-
निनयेदिति परिधिदर्शनम् । परिधिर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वाकारिहो-
माङ्गत्वमपि सुसम्भवेव । तथा, अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि
जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिहोमविकारत्वसाधकम् । यत्तु मूले
पत्नीसंयाजविकारत्वं शङ्कितं, तत्तेषां यागत्वादुपेक्षितम् । यदि
परमुपांशुयाजसाधारणेन, तदाऽस्तु पिष्टल्लेपफलीकरणहोमयोर्वा
विकारः । सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते ।

द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामग्रीसाकस्यरूपकतत्त्वविधा-

नवत्वेन यावदुक्तैतिकर्तव्यतयैव निराकाङ्क्षत्वात्सादृश्यं च विनि-
गमनाविरहेणानियामकत्वादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्वाः ।
यत्तु परिधिवेदिदग्गं, तद्देशोपलक्षणतयाप्युपपन्नम् । एवं च
अम्बकहोमेषु औचित्येन नाचेष्वावर्हिः संगम्यते न प्रयाजानूयाजा-
द्व्यंते न सामिधेनौरन्वाहेति स्तुतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपक्षे स्तुत-
न्मपर्थदायकत्वेन विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः ।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं सिद्धम् । औदुम्बरीहोमे घृतेन
द्यावापृथिवी आपृण्येति अन्नरा कर्णौ जुहोति भूमिगते आव्ये
स्वाहाकार इति । सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः
प्राप्येत । तच्च स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात् । अस्मन्मते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वषट्कारेण वेति
अन्नारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन
प्रदानमाचे प्राप्तौ याव्याया अधि वषट्कारोतीति वचनेन याव्याव-
त्कर्मणि वषट्कारनियमात्तद्द्रष्टे परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकाशमात्रविधानाच्चाश्रयम् । न चैवं
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्व्यातिरित्यादौ कश्चित्पुनः
स्वाहाकारपाठवैयर्थ्यम् । तस्य मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यदि
त्वतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्राख्यानदेव याव्याराहित्यादवषट्कार-
प्राप्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्वाहाकारप्राप्तिरुद्भाष्येत, ततो नेदं सिद्धं
इति श्रेयम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ ४ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां अष्टमस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तत्प्रापितपदार्थविषय ऊहयि-
न्यते । चिविधस्रोहो निरूप्यते । मन्त्रोहः, सामोहः, संस्कारोहश्च ।
तर्चोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विकृतावन्यथा भावः । तत्त्वं च,
येन सम्बन्धेन यद्वर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विकृतौ तद्वर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंस्कारेषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्निवायवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ,
विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् ।
एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासम्बन्धेन ग्रीहित्वावच्छिन्न-
वृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्न-
भिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साक्षामपि, आर्द्र-भावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः ।

अत्र श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकार-
वृत्तित्वादेः शब्दादप्रतीतावपि न चतिः । अत्र च सम्बन्धैक्या-
विवक्षायां पशुपुरोडाशयागीयोद्देशाशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धे-
नाग्नीषोमदेवतावृत्तेर्विकृतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्य सम्बन्धान्तरेण क्रतूपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धै-

अविवक्षणम् । प्रकृतावेव ब्रीहिलाघवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामव-
घातादीनां तद्विषयवादिदृष्टित्वात्तद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
दानम् । प्रकृतिस्यब्रीहिव्यक्त्यपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्यब्रीहिव्यक्तीनां
भेदादातिदेशिकब्रीहिसौर्यादावेवावघादीनामूहवारणार्थं यद्ब्रूमा-
वच्छिन्नेति विगेषणम् । सौर्यस्यब्रीहिषु तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकब्रीहिभेदसत्त्वेऽपि ब्रीहिलावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वेदा-
भावात् । यवसाध्यविकृतौ तद्वृत्तित्वाकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोच-
णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षित-
त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकवृत्तित्वादसम्भवमपूर्वथोर्द्व-
पूर्वमाश्रीयतादिना भेदविवक्षायां सौर्यस्यब्रीहिव्यक्तित्वान्निमाश्रय-
श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकम् । अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञाना-
धीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अथ चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
प्रक्षेपेऽपि अवग्नियुक्तस्य प्राकृतत्वानपायात् सचक्षे तस्येति शब्दा-
नुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतपदस्थाने अग्निरस्योद्देशोद्देश-
शब्दोभाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदग्नौधेन तस्येति पदं
प्राकृततत्कार्यापन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोद्देशः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्ब्रूपावच्छिन्नोद्देशसम्बन्धि-
त्वेन विधानं, तद्ब्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्धेत् । न तु
स्यरूपेणैवातिदेशे । तथात्वेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्यं तस्यैवा-
दृष्टादिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः । अतएवो-
पकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
रूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति द्वाभे वक्ष्यते ।

तद्विद्वापोद्गाततया किं प्रोक्षणावघातादीनामग्नये जुष्टं निर्वपा-
मीत्यादावग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ त्रीहिलाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन
विधानं, ततश्च त्रीहिलग्न्यादिप्रयुक्तास्तेऽयवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
द्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते । त्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाके
चरौ सौर्यं वा त्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां स्रोत एव न तद्वद्वत् ।
अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्सिध्यत्युक्तम् ।
तच्च यथापि आरादुपकारकस्थले न श्रुतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तथापि
करणाशुभाशुकाकाङ्क्षारूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्ग-
तथैव प्रयाजादिविधानाद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्वं,
समप्राधान्यापत्तेः । न चैतावता पारिव्रजत्वापत्तिः । अनुवादस्य
सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ।
न वा अतिदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्यानापत्ते सौर्यं धर्मातिदेशोपपत्तेः ।
अतस्ते जागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यद्व्रीह्यादिसंयोगेनैव
प्रोक्षणादिश्रवणाद्व्रीहिलादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति ।

न च त्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यम् । तेषामपि
अग्निवत्फलवत्त्वेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि त्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानतयाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवस्येवेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्य-
परिहारायं प्रोक्षणाविशिष्टत्रीहिणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागा-
र्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन
त्रीहिपदे अवादिषाधारस्थेनापूर्वसाधनत्वप्रक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा ग्रीहिपदे स्रवणा, तथापि साधवादुपस्थितत्वाच्च विजातीयभागसाधनग्रीहिलादिकमेव स्रक्ष्यतां, न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न च यागस्यापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः । यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्यैव जायमानत्वेऽपि विजातीयभागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति काचित्सामग्री कृताऽस्ति, येन तत्पञ्चम्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् । प्रोक्षणादेरेव तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् । अतएवारादुपकारकणामपि यागस्वरूपार्थत्वे नानर्थक्यमितिप्राप्ते ।

यद्यपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्य-
तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तच्च ग्रीहिलादिकं प्रविष्टमितिस्थामाकेष्वपि तत्सत्त्वादूहसिद्धिरनिवार्यैव ।

वस्तुतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा । विजातीययागव्य-
क्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वान्तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य स्रोक्त एव कारणत्वावगतेः । सामग्रीवशेन ग्रीहिलादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीना-
मुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । न च सामान्य-
सामग्र्या विशेषसामग्रीसंज्ञिताया एव कार्यजनकत्वनियमः । अन्यच्च
तथालेऽपि प्रकृते तथा कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्
तादृक् होतव्यमिति सिद्धानुपपत्तेश्च । अतएवानयैव रीत्या पञ्च-
प्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं ग्रीहिलादिविधीनामुपपाद्यते

प्रतिनिधिश्च* । अतो द्रव्यतत्त्वसंस्कारविषयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-
विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना
कारणत्वस्य लोकतोऽकृप्यत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादुप-
कारकाणामप्यन्यैव दिशा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं न
तु यागार्थत्वम् । आगर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च
न प्राधान्यापत्तिरङ्गत्वविघातो वेत्यादि क्षुभं कौस्तुभे ।

यत्तु ब्रौह्मिवाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः । शाब्दबोधे
लक्षणाया अनङ्गीकरणात् । पश्चात्तु निषादस्यपतिन्यायेन प्रोक्ष-
णादिविशिष्टब्रौह्मीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्यु-
क्तम् । तत्प्रोक्षणादेस्तज्जन्यादृष्टस्य वा ब्रौह्मिवावच्छिन्नभाव्यकले
अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गी-
करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ब्रौह्मादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
लक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वयुक्ता एवेति
सिद्धः श्यामाकादाबूहः । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ब्रौह्मिवादीना-
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वाद्विद्यतौ तदभावे भेदनाभाव इव
धर्मलोपापत्तिः । यच्चब्दाद्यभावेन ब्रौह्मिवादीनां निमित्तत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेष्टेना-
नुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वान्निमित्तत्वम् ।

वस्तुतस्तु फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्यासिद्धस्यानुष्ठा-
पकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनर्थैव च

* प्रतिनिधिश्च,—इत गच्छि आ० पुस्तके ।

दिशा यागत्वस्याप्यारादुपकारकस्यैव निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
बाधकाभावात् सिध्यत्येवोहः । यानि चात्र मूले वर्णकान्यनेकानि
कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चापेक्षितानि । मूलकारैस्तु
पुन्यव्याख्यानरसिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

संस्कारे ॥ अत्र मूले सन्निपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
त्रिभिरेभिरधिकरणैराख्यं समाधीयते । तत्रैव वाक्यसंयुक्ते अपि-
माधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोचिताभ्यामुलूखलमुसलसंज्ञाभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोक्षणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेन प्रकरण-
मात्रादपूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोलूखलमुसलो-
द्देशेनैव प्रोक्षणस्य त्रीहीन् प्रोचतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावधिष्ठया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्तेः
कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोद्देश्यत्वानुपपत्तेः । अतस्तु
प्रोक्षणस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोलूखलमुसलयोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोद्देशेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखलादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अन्यसाधनीभूत-
योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि यदुलूखलमुसलयोः कार्यं
तदर्थावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारस्यवर्जखावपूतानामित्यादाववघातस्योलूखलमुसलयोर्वाऽभावाज्ज-
खेषु न प्रोक्षणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्वरूपे उलूखलमुसलस्वरूपे वाऽऽन-
र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणया अपूर्वार्थत्वावसायादुपपत्तिरित्यु-

क्रमम् । तदनुपपन्नम् । आचेषप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनरुक्त्यापत्तेः । किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते । उलूखलमुसल-विशेषणत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नोऽपि तु निष्ठाक्षिप्तक्रियान्वय एव । नाप्यवघातसाधनीभूतोऽलूखलमुसलोद्देशेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । उलूखलमुसलयोर्विशिष्टयोः शुद्धयोर्वा उद्देश्यत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । अतो नैवं पूर्वः पक्षः सम्भवी ।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुवादेनार्थात् सम्भवत्प्राप्तिकथोरपि उलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविशिष्टयोर्विधिवार्थिकेन विशेषणविधिगोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः । ततश्चोलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः । सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरोडाशिकपात्रसाधारण्येन प्रोक्षणविधिर्न स्यात् । न त्वेतदस्ति । उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षतीति विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । न हि मीमांसकमते पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणाभावः । मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात् । अतः प्रकारान्तरेण प्राप्तस्थायस्यायमनुवादः । अभ्युदयग्निरस्ततथोलूखलमुसलविधानार्थः । समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अतएवं विचारोवाच्यः । पात्रप्रोक्षणविधिर्नैवलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षणम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् । तयोश्च तत्साधनता न साक्षादपि तु यागपुरोडाश-ब्रीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तच्च चातिप्रसङ्गपरिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्य यागत्वपुरोडाशत्वब्रीहितत्वावघातत्वादेरपि विवक्षोत तत्तद्वापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्तायाम् ।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनत्वावच्छेदकस्यापि विवक्षा ।
इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकं
विना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं
विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात् । अतश्च नखेषु
अवघातत्वाद्यभावाच्च प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि श्रुतस्योत्सृज्य-
त्वादेरपूर्वसाधनत्वलक्षणौपधिकतयोपचीणत्वात् अविवक्षा स्यात्,
तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागत्वप्रभृतीनां विवक्षा
दुर्निवारैरेवेतिप्राप्ते ।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतादिलक्षणाया मतिप्रसङ्गपरि-
हाराय मध्यवर्त्तितया छटित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारसत्त्वे
विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुप-
स्थितेः । अतएव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्तत्र कारणताया-
एव शृङ्गपादिकया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् ।
उपपादितस्यैतत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽव-
घातत्वादेरविवक्षितत्वाच्चक्षेपे प्रोक्षणसिद्धिरिति ।

एवं वा । एवं तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाध-
नत्वलक्षणेत्युक्तम् । तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव लक्ष्यते उताङ्गजन्य-
मपीति चिन्तायां, यत्र तावदवघातपेवणादौ* न ब्रीह्यादिजन्यं
मध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणा अविवदादिव ।
यत्र तद्दृष्टार्थसन्निपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्वजन्या-

* प्रोक्षणादौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दृष्टमस्ति, तच्चापि तदङ्गानामुत्पत्तवन्मादीनां, यावत्था वाचा कामयीत-
तावत्था दीक्षणीयायामनुग्रहादित्यादीनां च स्मराणां, दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसंज्ञया तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-
दीक्षणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनान-
र्थक्यादितिप्राप्ते ।

याच्चात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्फलवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-
पूर्वाणामप्यभिज्ञातोपायत्वेन स्थाङ्गाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावा-
दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वसंज्ञायामपि बाधका-
भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्वादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-
हारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-
मने प्रमाणाभावात्संज्ञितसंज्ञाप्रसङ्गाच्च स्मृतिरुपस्थितदीक्षणीया-
स्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्दृश्यत इति ते धर्मास्तत्र-
युक्ता एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणसूपादीनां प्रयोज-
दैवादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अन्य-
हितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूत-
पशुषु मेव्यादिद्रव्यकेसूपाकरणादीनामूहाभावादकरणं पूर्वपक्षे,
ज्योतिष्टोमापूर्वस्वाभापक्षापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात् । सिद्धान्ते
तद्वदिति द्रष्टव्यम् । एवं दैक्षधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-
मनुसन्धेयम् ।

यत्तु भाष्यकारेणान्यमेधे चेधातव्या दीक्षणीया भवतीति वच-
नेन दीक्षणीयाकार्यं यजमानसंस्कारे विहितार्थां चेधातव्यायां पूर्व-

पक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्नानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्नानापत्त्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेत्याग्रङ्गते, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं चेधातव्या प्रसिद्धचेधातव्यातः कर्मान्तरम् । सत्ययनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव चेधातव्यायाः यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकाङ्क्षाविरहेण क स्नानापत्त्यतिदेशप्रसङ्गः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः कश्चित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोरग्नौ सुवः सुवरगन्तेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिस्वान्यादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः । तयोश्च स्वर्गत्वाग्नित्वादिनैव स्वर्गान्योर्लिङ्गकल्पश्रुताबुद्ध्यता । उपस्थितत्वात् । न तु अपूर्वसम्बन्धित्वेन । मुख्य एवार्थं विनियोगस्यौत्सर्गिकतया साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरनभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यं, साक्षात्फलरूपस्य तस्यानिर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणेताराङ्गयुक्तप्रधानमात्रादेवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम् । एवं

* तस्य निर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात्सत्यस्यपूर्वं तच्चनितदेवता-
प्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यति-
रेकेषोत्पत्तौ प्रमाणाभावान्तर्दर्थत्वम् । अतएव सिद्धकस्यविनि-
योगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता न
त्वपूर्वीचदेवतात्वेनेति न सौर्यादौ ब्रह्मवर्षसूर्यादिपदोद्-
हृति प्राप्ते ।

न तावत्सर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहृद्य स्वर्गार्थत्वं
शङ्कितुं शक्यं, औष्णादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसामत्वस्यैव सूच्यतात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्त्तव्यम् । देवताप्रसादस्या-
पूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । उदाहृतमन्त्रस्थलेऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य
स्वर्गार्थत्वसम्भवः । तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्योपयोग उत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रतीति ।

नान्वः । तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्ध-
बोधकप्रमाणाभावेन सिद्धकस्यश्रुतेरेवाकस्येन स्वर्गार्थत्व एव
प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधकं
प्रमाणम् । स्वर्गस्य चागाख्यकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
स्याकस्यकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव सिद्धेन श्रुति-
कल्पनं, वाचसोमे विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव सिद्ध-
मात्रेणापि न श्रुतिकल्पनम् । पात्रे समर्थस्यापि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाऽभावे विनियोगादर्शनात् ।

नाद्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तीनां न स्वर्ग-

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वद्वारकत्वेन* शुद्धभूतत्वात् । किं तु विजा-
तीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्या-
सन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्वान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु ब्रौह्मत्वादिदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतश्चैव मन्त्रशिङ्गकल्या अतिः, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वसाध्यं संस्कार्यात्,—इति । शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्व-
प्रकारः स्वर्गविशेषक एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ द्वाराभावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोध-
सिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्चसपदोद्देशः । इतरथा प्रकृतावेव कृष्णया स्वर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधो-
पपत्तेरुद्धानुपपत्तिः । अत एव च पुत्राद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । तथापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थं मन्त्राणां विनियोग इत्युपपन्नम् । शक्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानात्तस्य संस्कार्यत्वं उद्देश्यत्वा-
परपर्यायं नानुपपन्नम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यब्रह्माजन्यादृष्ट-
द्वारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्फले उपयोगो-
न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणबाधापत्ते-
रित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्वद्वारकत्वेन,—इति सो-
पुस्तके पाठः ।

एवमग्न्यादिप्रकाशकमग्नेष्वपि स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थत्वनुप-
युक्तत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्तत्त्वत्वनुप-
पत्तेरवगम्यमाग्नेयसम्बन्ध्याग्निप्रकाशनार्थत्वेव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्व-
रूपे चानर्थक्येन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनैवान्वादे-
दद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन
विप्रकृष्टत्वात्तददेव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहषिद्धि-
रप्रत्यूहैव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसङ्गाहो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीय-
देवतात्वस्य साधुत्वाच्च । अतस्याप्याप्यनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कर्त्यात्,—इति छिन्नकल्प्यश्रुतिं कल्प-
यित्वा ऊहषिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वाणादि-
मन्त्रेषु स्मृतिदार्ढ्येन त्यागकाक्षे स्मृतिरिति देवतास्मृतिदारोत्पत्त्य-
पूर्वानुक्त्वयोग्यतासम्पादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥

देवतायाः ॥ एवं तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोज-
कोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गाजिराकियते । तत्र देवतायाः सस्यदान-
त्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्रधान्याद्यागस्य
पूजारूपस्य तत्संस्कारत्वावगतेस्तस्यास्योपयोगापेक्षायां च एवैनं भृतिं
गमयति, तन्न एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादा-
नुसारात्प्रसङ्गायाः फलदादत्त्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

भावेऽपूर्वसत्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेय-
माणलोक्तावपि तस्य ब्राह्मणस्य गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दाहत्वासम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यव्यभिचारेण
तत्कल्पनानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन यागकरणि-
कार्या भावनायां भाषापेक्षार्या स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्वयाद्देवताया-
अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव
यागाङ्गत्वम् ।

तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामश्रुतापूर्वकल्पना-
पेक्षया रात्रिसन्ध्यादार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्र-
युक्तलघिद्धिः । प्रसादस्य च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थ-
वादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि इच्छारूपसादा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवश्यं दर्शादिकर्तुस्तत्फलं भवत्वित्येवमाका-
रिकेच्छात्वेन तदाप्यम् । तथाच कारणावच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपाथादन्यस्तदर्शपूर्णमासजन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति
तद्व्यक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारिकेच्छात्वेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा चानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके
गौरवम् । किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यापत्तिः । यदि तु तत्तथागेभ्योऽप्यवा-
न्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तुस्तद्व्यक्तिजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
द्व्यन्ते, तदा देवानामभोजेच्छत्वस्यार्थवादेषु प्रतिपादनाद्देवादग्नी-

षोमौयाद्यकरणेऽपि फलप्राप्तिः । अथैतत्कार्यवादत्वमेवाभ्युपगम्य तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्वालेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-फलत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानाञ्च विजातीय-तत्तदिच्छालेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति-कारणता । कारणता-वच्छेदकसम्बन्धस्य स्त्रजनकयागसमवायित्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य फलाग्ने समवायः । नातः कर्त्तन्तरे फलप्राप्तिः । अवान्तरप्रसाद-महाप्रसादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयञ्च स्त्रजनकयागसमवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्यैव दोषत्वात् । यागनिष्ठकारणतानिरूपित-कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्मते तु सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति साधवम् । एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः । न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे सिद्धे फलमुखत्वमिति वाच्यम् । अर्थवादस्य स्तावकतथाप्युपपत्तौ स्त्रतस्तत्कल्पकत्वाभावात् । व्यापारापेक्षार्था रात्रिसवन्यायेन तदाचकपदान्तरकल्पनया तस्य व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य कारणताघटितत्वेन तस्याः सम्बन्धावगमपूर्वकत्वात्सम्बन्धगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तेः । अतो-ये तावत्प्रसादादिप्रतिपादकामन्त्रास्ते देवस्य त्वादिमन्त्रवदेव प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थाः सन्तो विशेषणाग्ने प्रकाशनस्या-दृष्टार्थत्वाच्चानुपपन्नाः । वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धस्य तद्देवाहार्यो वा अन्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादाच्च तेनैव सम्बन्धेन स्तावका इति

तेष्वपि न स्तुतिस्त्रयणातोऽन्या काचिस्त्रयणा । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाद्य ।

न चैवं विध्यनपेक्षितत्वादार्थवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि
स्त्रयणया प्राशस्त्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे
स्त्रयण्यर्थेऽपि प्रमाण्याभ्युपगमाद्विग्रहभोगप्रसादादिस्त्रीकारादपू-
र्वान्ते एव प्रसादस्त्रीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके यष्टीः
प्रवेशयेत्यादौ, पराश्रभोजननिवृत्तितात्पर्यके मृदं भुंक्षेत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्स्त्रयण्यर्थेऽपि प्रमाण्यापत्तिः । अतः सकृदुच्य-
रितस्य शब्दस्थानेकार्थबोधकत्वाभावनियमानुरोधेन शब्दबोधत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां
शक्यार्थं प्रमाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्त्रीकारः । न च तथापि
शक्यार्थविशिष्टप्राशस्त्ये एव स्त्रयण्यर्थवादानां तात्पर्याद्विशेषणांशेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । स्त्रयण्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा ब्रीहि-
त्वादेरपि विवक्षापत्त्या ऊहानापत्तिः । अतः कथमपि न विग्रहा-
दिस्त्रीकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्त्रीक्रियते न तु विग्रहादिमान् ।
उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाह्वयन्तसेति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति । तत्र हरिस्मरणमेव
शरणम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

द्रव्यसङ्ख्या ॥ अत्र मूले द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायानां यच्च श्रुत्या
उद्देश्यता तत्र ब्रीहिलादिनैव न तत्पूर्वसाधनत्वेन, प्रकरणेन श्रुति-

बहुोक्त्योक्तदित्याशङ्क्य स्वरूपे चानर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति
चिह्नान्निमित्तम् । तत्र ग्रीहीन् प्रोक्षतीति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होना
चैर्धनमयीमिति बहुदाचोदाहरणस्य च कथञ्चित्प्रभावेऽपि बहुो-
दाहरणस्य कीन् परिधीनिति मन्मथान्नाया सुवरिति मन्मथवदपूर्व-
साधनीभूतपरिधीयताप्रकाशनार्थत्वस्य चिह्नत्वादनुदाहरणत्वमिति
वार्त्तिककारेणैवोक्तम् ।

तथा हेतुदाहरणेऽपि । कतु ग्रूपं च जुहोति तेन ह्यन्नं
क्रियत इति अन्नकरकहेतुना तस्य व्यापत्तावनमाज्ञाप्यस्य च
वर्धनं प्राधान्यदर्शनादन्नकरकोहेनेन होमः संस्कारकतया विधीयते
इत्याशङ्क्य इतौयथा होमं प्रति ग्रूपं च करकत्वावगतेत्येन ह्यन्नं
क्रियत इत्यस्य चार्थवादत्वाद्दोमोऽवमारादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति
विचारितम् । तज्ज्ञापकापि जुहादेः कर्तुं प्रति प्राधान्यादर्शनादर्क-
सादृत्यस्य च हेतुधिकरणे स्थापितत्वादेस्तद्विचारस्योदाहणुपयोगित्वा-
शोपेक्षितम् । त्रिस्तु वर्धयैवास्तु विचारकासाधिकरणेन नतार्थते-
त्यस्यैव वर्धयते ।

यद्यपि यज्ञकर्मतिसूत्रेण यज्ञिपत्योपकारकत्वाचे अपूर्वसाधनत्व-
स्यैवा चिह्नम् । संस्कारे चेत्तिसूत्रेण चान्तराधिकारानां चान्तरादि-
कारणतावच्छेदकानामविषया चिह्नम् । तथापि श्रुतस्य ग्रीहीत्यादे-
कारणतावच्छेदकस्य त्वाने प्रमाणाभावः । न च युगपद्वृत्तिवद्व-
विरोधः । अपूर्वसाधनीभूतग्रीहीत्यादिवच्छिन्नस्यैव अन्नस्योद्देश्यताग्री-
कारात् । अतस्तु तादृशस्य ग्रीवारादाववत्ताकोहसिद्धिरिति प्राप्ते ।

अस्त्यतावच्छेदके ग्रीवरापत्तेः श्रुतस्य ग्रीहीत्यास्य च अन्नस्योप-

योगिग्रन्थप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्त-
द्वापारिकायाः विजातीयपूर्वसाधनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे
स्पष्टम् । तत्तद्वापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव लक्षणाच्च
ब्रौह्मवनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण-
ज्ञाभोऽपीत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च ब्रौह्मत्वादेरविवक्षितत्वाद्युक्तो-
नीवारादिषूहो विवक्षितौ ।

एवं यत्रापि नापूर्वसाधनत्वं ब्रौह्मोन्वहन्तीतिवत्पूर्वप्रमितं
स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य ब्रौह्मादेः साधनताविधानं, यथा
प्रोचिताभ्यामुक्तसुखसुषुप्ताभ्यामित्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे
वा । तथापि प्रोचणविशिष्टस्य ब्रौह्मविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पक्षादहणैकहायनीन्यायेन परस्परान्वयात्प्र-
कृतौ तज्जातीयस्य प्रोचणेऽपि विवक्षितौ तज्जातीयलोपेऽपि तत्-
ज्ञानापन्नद्रव्यान्तर एव प्रोचणज्ञाभास्तिष्ठति प्रोचणं प्रति विशेषण-
विधिवेक्षायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । लक्षणा परं
न तथास्ति, ब्रौह्मपदेन ब्रौह्मत्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य
न प्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यत्रापि संस्कारविध्यन्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विनिश्चयो-
यथा तस्मै पक्षसि इत्यादौ, तथापि संस्कारवाक्ये पक्षस्वसमानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दधानयनविधिः । न तु पक्षस्वाव-
च्छिन्नोद्देशेन । आनर्थक्यात् । स च धर्म उत्पत्तिवाक्ये दृष्टयामा-
न्यमिव सामान्यत एव पक्षपदेन प्रथमं प्रतीयते । पक्षाच्च तच्छ-
ब्देन पक्षस्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप-

इति प्रतीयते । तच्च च पथःपदस्य लक्षणेति पश्चादवगम्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमीश्रवणात्तापविशिष्टपथोधिकरणकदध्या-
नयनस्य विहितस्य प्रथोजनापेक्षया उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविशिष्टपथोवाच्या-
मिच्छापदसमभिधायितत्वात्तच्छब्दवत्त्वेन पथस्य एवोद्देश्यत्वावगतेस्तद्विशिष्ट-
विज्ञातीयोपापूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र लक्षणापीति
ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

देशवद्भूमि ॥ सोमे, सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्रा-
चीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । ततोपांशुत्वं किं
ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः संसदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्त्तितस्तत्पदार्चधर्मः सन् तत्तज्जन्यावाप्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्चकत्वावत्तच्छब्द इत्यविवादम् ।
स च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशति न तु पदा-
द्यान् । प्राचीनशब्दस्यास्त्यधिकरणन्यायेन प्राग्भागमात्रवाचित्वात् ।
एकवचनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च । अत-
एवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादे-
र्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तच्च च भागं प्रति अग्नीषो-
मीयोऽवधित्वेन विशेषणं, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अतएव
यज्ञपदं न सराशब्दविशेषणम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः ।
अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्य वृत्तगतिरित्येवमर्चाग्नी-

करेण कुराग्रस्यैव विशेषं भाग्यम् । तत्रापि अस्तत्वाद्भागे-
यज्ञसम्बन्धेव ।

आवश्यकं चेदं सिद्धान्तिनोऽपि । अग्नीषोमीयावधिकसप्तमा-
स्यामवर्तिपदार्थस्यैव तन्मते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पद-
ार्थानामनुष्ठेयत्वाच्च अग्नीषोमीयावधिकसप्तमाग्रमगलमिदोद्देश्यताव-
च्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देश्येनोपांशुत्वविधिः । भागे चोपांशुत्वस्य
साक्षादसम्बन्धात्तद्वारस्यकपदार्याङ्गमन्त्रार्था दारुणं योग्यतावच्छ-
ेदकम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे चानर्थक्ये प्रयुक्ते भागजन्या-
पूर्वसद्भावे प्रमाणाभावाद्दोषोक्त्यावाङ्मनिसमन्वायासस्यैव भाग-
जन्यनिष्पन्नत्वपरसापूर्वसाधकस्यैव भागविडं कथ्यत इति परम्प-
र्यप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य दृष्टार्थत्वं सप्रत्यये । अग्नी-
षोमीयावधि उपोषाद्वारस्ये प्रमाणात्वेन सौख्येऽहनि कर्तव्यकृतपद-
ार्थानामविशेषेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वाभावात्तद्भागा-
रस्यते विज्ञेयौ अपूर्वेऽपि पदार्थे द्विर्विशोदादौ उपोषाद्वारस्योद्देशः ।
इतरथा तत्तत्पदार्थावात्तरमपूर्वप्रयुक्तत्वे अमात्रककार्यापत्तेः श्रेश्ठत्वे
स्वातिदेशरहिते च तस्मिन्मुपांशुत्वस्य कथमसम्भवेत् ।

यत्तु भाव्यकारेण साक्षाद्विशेषे तद्भागात्स्यैव उपोषाद्वारस्योद्देश-
इति प्रबोध्यमसुक्तं, तन्मात्रातिदेशप्रापितस्य विद्वत्साविद्वत्स्य वा
स्वरस्य सत्त्वे श्रौदनादिज्जातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुच्ये-
षितम् । यदपि वार्त्तिकेऽदौ पुरस्तादुपपदं सौख्येण परम्परीत्यादौ
उपांशुत्वोद्देश इत्युक्तम् । तदपि सौख्यमात्रपुरस्कारेण कथितस्वाति-
देशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशायेषवा यावत्तदुपेक्षितम् ।

न कोर्पांशुत्वान्तिदेशस्य प्रधानसम्बन्धितया प्राप्तकामम् । आधान-
समादावित् प्रधानसम्बन्धितयात्रेषु द्वौर्ध्वप्रकोजकत्वात् । इतरथा
आधाशिक्षोचेऽपि तदापत्या भावकारसतदुपपातुपपत्तेः । न त्वैवं
प्रकृतावेव द्वौर्ध्वीत्यत्रेषु तदनापत्तिः । औपदेशिकत्वेन तयो-
र्पांशुत्वस्य प्रकृतात् । इतरथा प्रकृतावेव आधातिदेशविवक्षे
तदुपि कोर्पांशुत्वमाप्युपापत्तेः । अतः पूर्वोक्तविवक्षया एवोर्पांशुत्वप्राप्तिः
अचोक्तमितिभिन्ने ।

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्म-
पुरस्कारेणोक्तेषु वक्ष्यते पदार्थमेव प्रयोक्तव्यपुंसकनिर्देशात्प्राप्ती-
योमीयावधिकतमाध्यामकर्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्प्रदर्शनात्तुहेत्यत्र ।
अन्वया आगत्य पुंसिपुल्यात्पुंसकनिर्देशो यथाचीनमित्येताभ्यामेव
विद्वेर्ध्वत्किञ्चिच्छब्दस्य अर्थः ज्ञात् । एकवचनं च आगन्त्याभि-
प्रायेण वक्ष्यतेनान्वयार्थम् । अतस्तत्तत्प्रदर्शनात्तुहेत्येतात्तत्तत्तदुपे-
त्यानर्थक्यप्रसक्तौ तत्तद्व्याप्तरापूर्वसाधनत्वमेव ज्ञानवाक्यस्येव । इद-
रथा पदार्थसमुदायस्य भागस्य* यावत्तद्व्याप्तरापूर्वसाधनत्वे प्रकृता-
भावात् पदार्थद्वारा तदावयवे ज्ञाततावच्छेदके तौरवम् । सुवच्छे-
र्पांशुत्वस्य साक्षाद्भागे अवयवव्याप्तरापूर्वमप्राप्तां दारलकल्पन-
मित्यत्यन्तगौरवम् । अतश्चावत्पदार्थधर्म एवोर्पांशुत्वम् । अतस्त-
विक्षतौ तद्व्याप्तरावयवे अपूर्वं न तस्योक्तः । इदं कोर्पांशुत्वं विज्ञेय-
विहितत्रिरवकाशस्याराग्रावच्छेदप्राप्तयोयादिप्रदर्शान्तिरिक्तपदार्थ-
विवक्षमिति खरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ॥८॥१॥५॥

* पदार्थसमुदायरूपस्य,—इति लो० एकले भाट्टः ।

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूचकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गर्भिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यासौकार्यार्थं प्रथममभिधीयते । दर्शपूर्ण-
मासयोः, यज्ञान्तिथ्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयज-
मानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तच्चाते तस्मात्प्रणीताः
प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् ।

तत्रायं वाग्यमः प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्य सट्प्रत्ययेन
तन्माचार्थत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाङ्गानकालावधिकवाग्यमस्य
तन्माचार्थत्वावगमात् भागधर्मत्वं न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि
तु प्रणीताः प्रणेष्यन्निति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्तृत्वानुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वा-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञं तनि-
त्यन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत, ततोऽस्तु तत्रत्यसट्-
श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाङ्गानयोः पूर्वोत्तरावधिलेन विधीः† ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाचगतत्वाद्गृहं संमार्ष्टीतिवद-
विवक्षितम् । अतस्य विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्यभूतो यज्ञविस्तार-
पराणामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यत्तु मूले पूर्व-
पक्षे यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्यत्रान्यथस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचक-
पदाश्रवणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्त्तृकवाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्तृकत्वावरोधेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† विधिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते । न तु पदार्थधर्मत्वेन,
तदाचकपदभावात् । अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयु-
क्तोभागधर्मस्य वाग्यम इति प्राप्ते ।

यजमानाध्वर्युकर्तृविभिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधि-
प्रकारापत्तेः सन्निपत्योपकारकत्वसाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्ताया
चाध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः । यथाच नैवं सत्यु-
द्देशानेकता तथोक्तं यदैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थ-
त्वात्पुनःप्रणिधानमेव संस्कारः । संस्तुतयोश्च तयोस्तपयोगापेक्षायां
तत्तत्प्रमाणककरिष्यमाणकर्माथत्वमेव कृत्वा न तु भागार्थत्वम् ।

न च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्द्वारा कथंचित्सत्तायज्ञं
तन्निष्पन्नाविति विग्रेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्युयजमान-
संस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यम् । यज्ञं तन्नि-
ष्पन्नावित्यस्योद्देशविग्रेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । अतश्च इविदभयत्व-
वद्यज्ञं तन्निष्पन्नावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः । अतो दृष्टार्थत्वसाभाय
पूर्वात्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च ऋट्मुत्या प्रणीता-
प्रणयनमाचार्यत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । इविष्कृदाङ्गानावधेर-
दृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् । अतः सिद्धं
वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ अग्नौ
किं अग्निग्रन्थेन संस्तुतविग्रेषसाधनीभूता दृष्टका एवोच्यते ।
तदर्थं च प्रोक्षणम् । उतेष्टकारश्चमवयव्यन्तरमेव अग्निग्रन्थेनो-
च्यते, तदर्थं च प्रोक्षणमिति चिन्त्यते । तच्च, यच्चैकावयवाकर्षणेनेत-

राज्यव्याकर्षणं यच्च क्व न सन्निदर्शनं तत्रैव प्रतीरपट्टादाववच-
यन्तराभ्युपगमः । न चेदेवेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् सन्निश्च-
पुरीषच्छाजानामपौष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापका-
भावात्पञ्चामसंयोगो न द्रव्यान्तरमिति । काश्चपवनाचावचयन्तरे
प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतश्च दृष्टकात्वयमा-
नाधिकारणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन ज्ञेयत इति तस्य प्रत्येक-
दृष्टित्वात्प्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति । न चेवं त्रीहि-
वाचप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदात्मनिः । न्यायतस्तथापत्तावपि अग्नौ
वो जुष्टं प्रोक्षामि शुब्धमिति मन्त्रे बज्रवचनोपादानवशेन
तन्मन्त्रप्रतीतोः । प्रकृते तु तदुग्रगमकात्मवात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकावचयकर्षणेनेतरावचयकर्षणस्य नावयविध्यापकत्वं, नापि
सन्निदर्शनस्य । दृष्टपट्टादौ सन्निधारात् । अतो यथैकाकार-
प्रतीतिरसिद्धिता तथैवावयविकीकारः । इतरथा दृष्टकाया अकि-
कीकारे प्रमाणाभावः । काश्चपौक्त्यु कथं मूखानाम्यादनाद-
र्शयम् । वनमित्यादौ तु सधिताः एकाकारप्रतीतिः । अतस्तदग्निपदे-
नावयविन एवोक्तत्वात्तदर्थमेव प्रोक्षणं, तस्य चैकत्वात्सुखदेव प्रोक्षणम् ।

न चैवमग्निस्वरूपे* आगर्षकोऽपूर्वसाधनीभूतान्वाधारत-
स्यसाक्षां यवेभिवोत्तरवेद्यामपि हिरण्यप्रकसप्रशोषधर्मपत्तिः ।
दृष्टकादिष्वप्यादितत्त्वौक्तिकस्यैवविशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेना-
दृष्टविशेषावच्छिन्नस्यैवविशेषस्यैवान्तरवेद्यादिप्रव्दाभिधेयत्वात्तच्च

* न चैवमवयवविस्वरूपे, - इति सो० पुस्तके पाठः ।

चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वस्यैषाया एवाभावात् । अतश्च गाम्यु-
त्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
अतिदेशकथनं सङ्कर्षे विरुध्येतेति वाच्यम् । दैश्वदग्नौ बह्वतर-
वैशेषिकधर्माज्ञानेपि अपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशवर्त्तित्वादिकतिपथ-
धर्माणां स्नानापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तर-
वेद्यां तु यावदपेक्षितधर्मसाकल्याच्च वैपरीत्याग्रहः ।

अतश्च प्रकृतौ तत्रोच्चणादिधर्माणामग्न्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वेऽपि
यच्च विकृतौ तदुभयकार्यापन्नं उक्तपरिमाणं स्तःसिद्धभूमिकं
तद्वहिः स्नातभूमिकं स्तण्डिलं अग्न्याधारत्वेन समासातं, तच्च
प्रोक्षणादीनामूहसिद्धिः । संस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावाच्च प्रोक्षणादौति
ऊहविचारोपयोगित्वं चाप्यधिकरणस्य । यदि चैवंविधविकृतिर्न
सम्भाव्यते, तदा कृत्वाश्लिप्तया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगोनु-
सन्धेयः । प्रासङ्गिकं वेदमधिकरणम् ॥८॥१॥७॥

पत्नीसंयाजान्तत्वं ॥ द्वादशाहे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
सन्निष्ठान् असंस्थितो हि तर्हि* यच्च इति श्रुतम् । तच्च किं
पत्नीसंयाजान्तत्वं द्वादशस्वयहःसु विधीयते, उत उत्तमवर्ज्यमिति
चिन्तायां, अहस्त्वाविशेषात् सर्वेषु । न चासंस्थायाः पत्नीसंयाजान्तत्वे
हेतुत्वावगमात्तस्योत्तमवर्ज्यमेव सत्त्वेन तच्चैव पत्नीसंयाजान्तत्वावगतिः ।
एतस्य, तेन स्थाप्यं क्रियत इतिवद्वैतार्थवादत्वेनाहेतुत्वात् । न च

* तर्हि,—इति नास्ति आ • पुस्तके ।

तर्हि तेनैवाक्ताः शर्करा इतिवस्तिर्णयः । तद्वदिह सन्दिग्धत्वाभावेन तस्यानिर्णायकत्वात् । प्रत्युद्देशं गुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-
विधेरर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतश्चार्थवादोऽपि बह्वदिन-
साध्यत्वाच्चिरसंस्थाभिप्रायेण गौण्या दृष्ट्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव स्मृत्य नियमविधिस्तावदानुरोधेनोत्तमभिस्रविषयत्वं प्रतीयते । तथा हि दादशानामप्यङ्गां एकफलसंवाधनत्वात्प्रयोगैक्य-
मवगम्यते । अत एवाग्नीषोमीयान्तपदार्थानां तन्त्रेण करणम् । अष्टमृथाद्यानां च ब्राह्मणतर्पणानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां तु दादशत्वसंस्थानुरोधादावृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशुपक्षाभ्या-
सादारभ्य हार्योजनयागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे चक्षण्या याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अतएव तन्माध्यवर्तीनि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्गानि प्रतिस्मृत्यमावर्तन्त इति वक्ष्यते । एवञ्च एकैकमहर्धस्मिन् कस्मिंश्चित्दङ्गेऽनियमेन समाप्यापरमहरारम्भाखीय-
मिति प्राप्ते ।

पत्नीसंथाजान्तत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्पद्यते । अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात् पत्नीसंथाजान्तत्वविधिरपूर्व-
विधिरापद्येत । अतश्च सर्वार्थत्वे अपूर्वविधिनियमविधिरुक्तवैकल्या-
पत्तेर्नियमविधिलाघवानुरोधेनोत्तमवर्जमथं विधिरिति चेत् ।

दादशत्वसंस्थानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहार्योजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त-
नीयत्वेन तद्विज्ञाप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वस्यैव-
पूर्वविधित्वात् । पत्नीसंथाजानां हार्योजनोत्तरमेव सर्वास्वध्वर्यु-
शास्त्रास्त्रास्त्रानेन पत्नीसंथाजानामपि अवमृथादिवक्तन्त्रेणानुष्ठेय-

स्वात्तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसङ्गेऽपि । अतएव शास्त्रद्वीपिकायान्त-
न्तरत्वे च पक्षीसंथाजान्तरत्वकथनं हार्थोजनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवाचक्षतेऽहःशब्दस्य हार्थोजनान्तप्रयोगवाचकस्य पक्षीसंथाजान्ते
प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । स्वयमेव पक्षी-
संथाजानां हार्थोजनान्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुक्ति-
सहत्वात् । अतः सर्वाण्येवाहानि पक्षीसंथाजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवध्यादीनि अन्ते तन्मेष कार्याणि । पक्षीसंथाजा-
न्तलविधिना तेषां पर्युदासात् । पक्षीसंथाजानाञ्च तन्मेष प्रसङ्गा-
नामावृत्तिरूपकप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंस्थितो हि तर्हि यश्च इति तेन ह्यनं क्रियते इति वक्ष्य-
हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतुविधिले लक्षणाऽभावात् । तच्च तु होम-
कास्त्रीनवर्तमानाङ्गकरणत्वस्य बाधितत्वाद्वाटो भूताद्यर्थकत्वे विधौ
लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यनानूयाजान्
यच्छन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसंस्थाहेतुकपक्षीसंथाजान्तल-
विशिष्टसमापनभावनाया एवाहस्येन विधानाद्विधेयसामर्थ्यात्तु-
रोधेनोद्देशानामङ्गां सङ्कोचोपपत्तेः, उत्तमे चासंस्थारूपहेत्वभावात्
पक्षीसंथाजान्तलस्याप्यभावोपपत्तेरुक्तमवश्यं पक्षीसंथाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादुत्तमे पक्षी-
संथाजान्तलस्य दोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तच्च तस्यासिद्धेः । अस्तु वा हिशब्दोच अथ्या-
नामनेकार्थत्वाभिहितत्वपरः । तथा चान्तिमे निमित्ताभावाच्चैमि-
त्तिकाभावः सुलभ एव ।

एवं च निमित्तोपादानवत्त्वाद्यैव दादग्राहे अन्तिमेऽहनि न पक्षीसंयोजान्तत्वं, तथैव पक्षदग्राचादौ दादग्रेऽहनि न पक्षीसंयोजान्तत्वं, द्विराचादौ च द्वितीयादिस्वरूपएवान्तिमे न तदित्युद्घोषयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विवृतौ निमित्ताभावादेव न पक्षीसंयोजान्तत्वं, निमित्तोपादानवत्त्वेन वा प्रकृतावसंस्थावत्त्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणाच्च कोऽपि दोषः ॥८॥१॥८॥

अन्वयः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेयवान्तरप्रकरणे चिः प्रथमामन्वाह चिदन्तमामिति श्रुतम् । तच्चानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनूयते चिरभ्यासमात्रं तु विधीयते प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तच्च प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते । शुक्लादिपदवत् । तच्च विशेष्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनीप्रकरणाच्च अगेव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च अन्विशेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शाब्दी, तदाचकपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं ग्रहणादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वम्, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निमन्थनप्रकाशकक्षत्त्वमात्रलक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटौ अक्षत्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्षणासुत प्राथम्यस्येति चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य त्रीहित्वादिवदपूर्व-
साधनत्वलक्षणोपयोगिग्रन्थोपस्थितानुपपत्तीणत्वेन निरुक्तापूर्वसाधनत्व-
रूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्वमेवार्क-
विशेषणम् । अतश्च विवृतौ यत्तत्तस्या प्रवोवाजैव चिरम्भसितव्या
न प्रथमस्थानपतितं च्छगन्नरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्य केनचित्तत्तद्व्यापारकसाधन-
त्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपपत्तीणापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजात्वेन । अवघातादौ
तु तदुक्तनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानाद्यवधानां
धर्माकाङ्क्षावत्त्वेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावाच्चा-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं त्रीहित्वप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे
प्रथमोक्तमापदक्षटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेस्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते
इत्यर्थवादानुपपत्तेस्तु विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतश्च या काचित्
प्रथमोक्तमा चिरम्भसितव्येत्युपयोगोऽपि ॥८॥१॥८॥

इष्टावृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारभ्यणी-
यामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतम् । तच्च न तावद्विधं प्रकरणात्मयजादि-
वत्साक्षात् कर्तव्यम् । दर्शपूर्णमासावारस्यमान इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ।
नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनहोमादिवर्जमिन्निकी । क्रिया-
र्यायां क्रियायामुपपदे विहितेन लट्प्रत्ययेनास्या आरम्भार्थत्वप्रती-
तेरिति तावद्विवादम् । आरम्भशब्दार्थस्योद्देश्यकोटिप्रविष्टः क इति
चिन्धते । प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनावृत्तौ तु सूचकाराद्युक्ते अपि फल-
मिति नेहाधिकरणशरीरम् । एकादशोपयुक्तत्वेनोक्तानुपयुक्तत्वात् ।

तच्चाग्न्याधानादिरूपे प्रथमपदार्थं चाग्निकानां दर्शपूर्णमास-
रम्भत्वप्रसिद्धेरग्न्याधानमेव तत्त्वेनारम्भपदार्थः । तदर्थं चान्वारम्भ-
णीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्था-
ङ्गम् । येन पूर्ववदग्न्याधानरहितायां विज्ञतावारम्भाङ्गतयोद्धेत ।
न चान्व्याधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारम्भपदवाच्यता गान्धा-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अग्न्याधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभाववतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं तत् । न तु निरुक्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतस्य निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव गान्धाधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तद्विषयकृत्योर्भेदात् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरणिका भावना
श्रुता । ता उपशान्त कर्त्तव्या इति वद्वितीयानिर्द्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मककृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अग्न्याधाने
तस्य बाधाद्याग्निकप्रसिद्धा रूढिरेव तचारम्भपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्यर्था सती अनुवादः । ततश्च तदर्थान्वारम्भणीया न तद्रहितायां
विज्ञतावूहितव्या । अतोऽग्न्याधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् । गान्धाधानमारम्भपदार्थः
तदभावेऽपि देवतासैवं यज्ञमारभत इति ज्योतिष्टोमे आरम्भ-
शब्दप्रयोगात् । किन्तु इदं मया कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पापरपर्यायो-

ऽध्यवसायविशेषः । तदर्थाङ्गारम्भणीयान्वाधानरहितायामपि विवृतौ सत्त्वात्कर्तव्यैव । प्रवृत्तौ चान्वाधानोत्तरं सर्वथावज्जीविकप्रयोगाणां सङ्गदेव सङ्कल्पकरणात् सङ्गदेवान्वाारम्भणीयेति ।

तच्च, तत्तत्काष्ठावस्थिततत्तज्जीवनाख्यनिमित्तबशेन तत्तज्जैमि-
निकप्रयोगाणां तत्तत्काष्ठ एवोपस्थितत्वेनाध्यवसायापत्तौ सर्वसाधा-
रणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तच्च यथैकस्मिन् पुत्रे जाते वैशा-
नरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मानि पुनर्निर्वापे नाध्यवसायैक्यं, तद-
दिहाप्यध्यवसायभेदात् सङ्कल्परणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम् । नाध्यवसायवाच्य-
प्यारम्भशब्दः । तथाप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् ।
अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थैवारम्भशब्द-
प्रयोगः । अतस्तदर्थाङ्गारम्भणीया । सापि न साक्षादपि तु
ज्ञानचा कर्तुंरुपाप्तत्वात् जञ्चभ्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्यं करो-
तीति तद्वारा आरम्भार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयाद्याविषयत्वात्तद्वर्ग-
पूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव
सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारम्भणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्ण-
मासावारस्यमाण इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरा* । तेनाङ्गविषय-
प्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यकत्वाविधातादर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया ।

* द्वितीयोद्देश्यपरा,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

तथाहि चक्रविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देशकप्रवृत्ति-
ध्वंसासमानकास्त्रीगतदुद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तच्च न दर्शपूर्ण-
मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्व्वस्य
तदुद्देशकस्य तादृशध्वंससमानकास्त्रीगत्वात् । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वसाधनत्वस्य लक्षणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
द्यपदार्थान्तरवत्यां विज्ञतावूहितस्यैवाभ्यारम्भणीया । खट्वाद्या च
तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानात्प्रयोगवर्हिर्भावसिद्धिः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम् ।

अथ हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्भक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता ।
येन तद्भक्तित्वावच्छिन्नोद्देशकप्रवृत्तिध्वंसासमानकास्त्रीगतदुद्देशक-
प्रवृत्तिविषयत्वाद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गत्वेनापि सा स्यात् ।
दर्शपूर्णमासाविति अवष्टान्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
आवश्यकौ चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देशकप्रवृत्तित्वात्तत्राया-
रम्भणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकास्त्रीग-
तदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता ।
अथ सामान्याकारवच्छेद्या गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेयभ्यारम्भणीया न स्यात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा ।
दर्शपूर्णमासाकरणेषुक्तविधेच्छेद्या गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-
वच्छेदकविवक्षा । वस्तुतस्तु दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

Nyayabindutikā, (Text) ...	Rs.	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	3	6
Padmawati Fasc. 1 and 2 @ 2/ ...	...	4	0
Pariṣiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1	14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 ...	...	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1 ...	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	7	2
Parācāra, Institutes of (English) ...	...	0	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc. ...	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	...	2	4
Saṅgṛaha Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ ...	...	0	12
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 11-42 @ /6/ each ...	...	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	...	12	12
Trikāṇḍa Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/ ...	...	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/ ...	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each ...	...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each ...	...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each ...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	...	2	10
Vṛhannārāḍya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ ...	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1 to V ...	...	1	14
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each ...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 to 4, @ 1/ each ...	...	12	0
Rtogs brjed dpag lkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each ...	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1 ...	...	0	12
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each ...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ /12/ each ...	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each ...	...	37	0
Ditto English Fasc. I-III @ 1/ each ...	...	3	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each ...	...	21	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each ...	...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1 ...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each ...	...	38	4
Maāṣir-ul-Umari, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each ...	...	13	

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	Rs.	1	14
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	...	5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	...	9	0
Muntakhabu-l-Lubūb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Ma'āṣir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	...	...	1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
*Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	...	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Ditto Index	...	...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each...	...	...	2	10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...	...	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	...	3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrahīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
8. Iṣṭilāḥāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ... 1 0
9. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each... 32 0
10. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
14. Sharaya-ool-Islām ... 4 0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
16. Ditto Grammar ... 8 0
17. Kaṣmīraḥabdāmrta, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ... 26 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V-P. P.

1-2-99.

APR 27 1920
BIBLIOTHECA INDICA
LIBRARY

Ind L 212.143

Ex

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NO. 1320.

भाट्टदीपिका ।

BHATTADIPIKA

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA PRAMATHANATH TARKABHUSHAN

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOL. II.

FASCICULUS II.

PRINTED BY G. C. NEOGI,

AT THE NABABIBHAKAR PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

1, PARK STREET.

CALCUTTA :

1912.

भाट्टदौपिका ।

नवमाध्यायः ।

The pagination of Vol. II, fasc. II, of the Bhattadipika is incorrect. As Vol. II, fasc. I, of the work ends with page 96, the pages of Vol. II, fasc. II, should have been from page 97 onwards, instead of from page 1.

S. C. V.

जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्केत, ततो दौक्षणीयया यच्च
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः,
तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दौक्षणीया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दौक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

...the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

...

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणार्थं यस्मिन् पदार्थे संकल्पदिरूपे कृते दशपूर्णमासो आरब्धो इति व्यवहारः तत्पदार्थ-प्रवृत्तेरेव उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य आवश्यकत्वे ततएव उक्तस्थलेऽपि वारणसिद्धेः तत्तद्व्यतिरिक्तत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववार-णार्थमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत्-पत्त्यनुरोधेन सुतरां ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणैवारम्भकत्वात् न द्वितीयादि-प्रयोगेऽन्वारम्भणीया ।

ननु एवं “साङ्गने ज्योतिष्टोमेन यज्ञे” इत्येवंविधसंकल्पविष-यकप्रवृत्तेर्दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वे ततः पूर्वमन्वारम्भ-णीयापत्तिः । यदि तु उद्देश्यतायास्तत्र साङ्गज्योतिष्टोमो मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्यत, ततो दीक्षणीयया यज्ञ इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

कत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागेष्वपि अन्वारभणीयापत्तिरिति चेत्—

न, दीक्षणीया जायतामित्याकारेच्छानुत्पत्तावपि साङ्गज्योतिष्टोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्योतिष्टोमत्वप्रकारकेच्छात एव दीक्षणीयया यच्च इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेः सम्भवेन तादृशसंकल्परूपाध्यवसायस्य दीक्षणीयात्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव दीक्षणीयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारभणीयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छातएव सोमाद्यसम्भवे वेष्टानरीष्ट्यादौ प्रवृत्तिसम्भवात् वेष्टानरीष्ट्या यच्च इति संकल्पस्वाऽपि वेष्टानरीष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणीया इति द्रष्टव्यं ।

दशंपूर्णमासत्वं तु साङ्गौ दशंपूर्णमासौ जायतामित्याकारकेच्छायां प्रकारत्वाद भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्ट इति विशेषः । अतः सिद्धं अन्वारभणीयाया उक्तविधारभाङ्गत्वात् विज्ञताबूद्धः । द्वितीयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽन्वारभणीया सर्वप्रयोगाभ्यामुपकरोति । न चारप्स्यमान इति अद्यतनवाचिलृट्प्रत्ययप्रयोगात् प्रधानदिनकत्तव्यतावगतेः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोऽद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लृट् इति अत्र भविष्यतीति लृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथम-

प्रयोगारम्भे कृतैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारम्भ-
चोयाजन्त्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विक्रतित्वपि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्यनुपकारकत्वानापत्तेरुपे-
क्षितम् । ८ । १ । १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेन ऊहविषयश्चिन्तितः
इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते । तत्र फलदेवतयोश्च इत्यत्र
शक्त्याऽपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रपदानां विक्रतौ तत्स्थाना-
पन्नदेवतायन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरोह इत्युक्तं । ततश्च
यन्मन्त्रपदानां न शक्त्या अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं,
अपि तु लक्षणया, शक्त्यर्थस्यैव वा अदृष्टार्थमन्यस्तुत्यर्थं वा उपादानं
तच्च असमवेतार्थकत्वात् विक्रतावपि श्रुतपदेरेव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेर्नोहः ।

समवेतार्थत्वञ्च अदृष्टाहारकसम्बन्धेन स्वशक्त्यर्थस्याऽपूर्वसाधनी-
भूतसम्बन्धित्वं । अस्मि चेदं देवसत्त्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्व्याप-
पदयोः । अग्निनिर्व्यापयो स्तादृशयागगतद्रव्यसम्बन्धित्वात् । जय-
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रपदानाञ्च स्वशक्त्यर्थस्य अदृष्टाहारा तादृशयाग-
सम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवसवित्रश्चिपूषशब्दानां प्रकृतयागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्त्रवर्णिकदेवता-
कल्पनानुपपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-
निर्व्यापैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्व्व्यापामि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रसवे त्वाजुष्टं निर्व्व्यापामि, अश्विनो-

वाङ्मयां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,
अग्नेये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेण निर्व्वपामि
पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य अग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां त्रयाणां
मन्त्राणां उपांशुयाजदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, अनुषङ्गे
वाक्यभेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात् । षष्ठ्यन्तपदानां प्रसववाङ्मयस्य
पदैरनुितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतएव एतत्कल्पदेवतानामन्यत्रनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-
कल्पकत्वमित्याशङ्काऽपि प्रतुष्टा, तथात्वे तदयागान्तरस्याऽऽग्नेयादि-
यागाङ्गत्वापत्तेः विकृतावूहाप्रसक्तेश्च ।

एतेन या मूले सवित्रादिपदानां अग्न्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गी-
कृत्य समवेतार्थत्वशङ्का कृता, सा आद्येन शक्यसम्बन्धेन अग्न्यादि-
परत्वे तेनैव शक्यसम्बन्धेनैव देवतापरत्वस्यापुनरुपपत्तौ ऊहाप्रसक्ते-
रुपेक्षिता । अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं । अस्तु
वा शक्यपदं वृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तयुक्त्या ऊह-
रूप फलाप्रसक्तेरेव इयं शङ्का उपेक्षिता ।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः
शक्योऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिसकलमन्त्रप्रयोजनं ।
तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भवस्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव
प्रयोजनं, येषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं
कल्प्यम् । अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्यं
सम्बन्धेन एव इति ध्येयम् ।

तदिह निर्व्वापपदस्य तावद् दृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनं ।

अग्नये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वात्मन्वेण च । जुष्टपदस्य तु वक्ष्यते । तदन्येषाम्नु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केचित्तु देवस्वत्वादिपदे निर्वीपस्तुतिलक्षणाया प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वीपप्ररोचितुर्दृष्टार्थैव । तथा चाऽस्तु सर्व्वेष्टा देवस्वत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि । यस्तु भाष्यकारेण यदगोष्ठा अग्निशब्द आधाने अश्वदानकरणात् दम्पतिपरः पूषशब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः । अध्वर्य्युवाहुहस्तयोश्च तदौ-यत्वं परिक्रीतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षणाया यजमानः तस्य प्रसवेऽनुष्ठायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्व्वीपविशेषणत्वमुपपादितं । तद्देदे आरोपकपुरुषाभावात् अन्यत्र आहार्य्यारोपाभावस्येव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अध्वर्य्योः स्वात्मनिष्ठेन आहार्य्यारोपेण वैशिष्ट्यं सम्पाद्य स्वकर्त्तृकं निर्व्वीपं प्रकाशयितुं लौकिक-वाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते, तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्य्युब्रह्मयजमानान्वतम-ग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्व्वोक्तपक्षाग्रयणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं सचे देवसवित्रश्चिपूषशब्देषु बहुवचनोहः प्रमज्ज्यते । न च यज्ञपतिवृद्धिवदत्र पदार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं— अग्निपूषपदयोः * तथा सभवेऽपि यजमानानुष्ठायाः परकीय-द्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वमदृष्टार्थत्वादुदौचीनमस्त्वपदो निधत्तावित्यादाविव देवसवितृपदयोरूहस्य अनिवार्य्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य सम-

* अग्निपूषवादे इति पाठान्तरं ।

वेतार्थत्वात् । “महारात्रे हवींषि निर्वपेत्” इत्यादिविक्ततो अग्र-
सवे इत्युहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयान्निर्व्वापलोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रसवे जाते अनिष्टमाणे वा इत्यर्थाङ्गीकारेण बाधका-
भावात् । सूर्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेषूह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अग्नये जुष्टं निर्व्वपामी”त्यत्र
अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्यागे
समवेतस्तथापि सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य निर्व्वपे यागाद्यतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थ्यं चतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थेऽनूयो वाच्यः । तत्र च
जुषीप्रीतिसेवनयोरिति स्मृत्या जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना
सेवितं यथा भवति तथा निर्व्वपामीत्यर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निर्व्वापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्वहवि-
र्विवेकसम्पत्त्यर्थतया निर्व्वपे देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा
कस्यै देवताये निरुक्तमिति निर्णयानापत्तेः ।

वस्तुतस्तु, तादर्थ्यं चतुर्थ्यपि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्येव । अन्वर्थत्वञ्च निर्व्वापस्य विध्यनुरोधात् तदु-
द्देश्यकत्यागसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुष्टपदं तु पूर्व्वदेव क्रियाविशेषणं । भविष्यदर्थे वा
क्तप्रत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु तेन पार्थिक एवान्वयः । देवता-
सम्बन्धकीर्त्तनप्रयोजनं तु निर्व्वपे पूर्व्वदेव इति समवेतार्थत्वं ।

अस्तु, वा इयं सम्प्रदानचतुर्थी अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वेक-
देशपरा । तथापि देवताया ग्रहण इव निर्व्वपेऽप्यन्वयो निरुक्त-

प्रयोजनार्थं न विरुध्यते । शुष्टपदं पूर्ववत् । सर्व्वथा अग्निपदे समवेतार्थत्वादूहः ।

। एवं वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति मन्त्रः श्रुतः । “स च धान्यमसि इति दृषदि तण्डुलानधिवपति” इति वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तत्र धान्यशब्दः सतुषद्रव्यवचन-स्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सविचादिपद-वदेव असमवेतार्थ इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्य्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात् प्रयुक्तलक्षणेपलक्षणेपपत्तेः—असिपदाक्षिप्ततण्डुलरूपकर्तृसामानाधि-करस्याश्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव ।

नन्वेवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-हप्रसक्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात् विकृतौ मांस-स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथञ्चिदूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-पदबाधेन मांसपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथैव हि प्रकृतौ अग्निपदेन शक्त्या अपूर्व्वसाधनोभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-श्रुत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अग्निदेवत्वायां शक्त्या अग्निपदे-नेव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः, सत्यां गतौ प्राक्ततद्वृत्तितद्वत्पदयोर्वाधे प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्धदेव-तायामेव सः । तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ वृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्व्यापारत्वेन तन्मुखेनैव अग्नि-रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणयापि नाऽग्निपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-स्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्व्वाहार्थं सूर्यादिपदान्तरप्रक्षेपएव शरणं । न

त्वग्निदैवत्यायां विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यकल्पितं श्रुत्या मन्त्रविनियोगाद्विकृता-
वपि मांसे उपकारपृष्टभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदबाधाय
धान्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्त्वं । प्राकृतप्रकाशरूपोपकारपृष्टभावेन प्राकृतवृत्तिरूप-
व्यापारातिदेशः तत्पृष्टभावेन च अग्न्यादिपदरूपपदार्थातिदेशः ।
इतरथा वृत्त्यनतिदेशे प्रकाशनपृष्टभावेनातिदिष्टपदस्य विकृतौ लक्ष-
णयापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् ।
तथापि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते । न तु
वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौख्यप्राकृतपदस्येव प्राकृतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सौख्य-
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सौख्यपदप्रक्षेपः ।
अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्यसम्बन्धरूपायाः प्राकृतलक्षणावृत्ते-
र्मंसे बाधे सम्बन्धन्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावः । न धान्य-
पदस्य बाधावश्यभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-
नुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । शक्यपदप्रक्षेपसम्भवे
अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याय्यत्वात् ।

अतः “शाक्यानां अयनेतरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इत्यत्र मांसे अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्यूहितव्यं । इदं
च कृत्वाचिन्तया । तृतीये सवनीयोद्देशेन हविर्हनेव इतरसवि-
धानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्राऽधिवापस्य चरौ इव बाधितत्वाच्च । विस्तरेण चैतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “द्वितीये धर्ममात्रे तु कर्म स्वा”दित्यत्र कौस्तुभे । ८॥१॥१२॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमासयोरिडांनिगदे श्रुतं “दैव्या अध्वर्यव
उपहृता उपहृता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्धनप-
भूते व्यावापृथिवी”त्यादि । तत्र सचे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनान्त-
त्वेनोद्दिश्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदसमेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेस्तद्वृक्षे मनुष्यरूपाध्वर्युपदवाच्यकृत्विककर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । नचाऽस्येलोपाङ्गनवाचकपदैकवाक्यतया तदर्ध-
त्वावगमात् यज्ञपतिर्वाहप्रकाशनाथत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य “स्योन ते” इतिवदबाधेन
यज्ञपतिवृक्षार्थत्वोपपत्तेः ।

न च “समो ह्येवविधानि उपाचरतौ”ति विधाय * “अथ प्रपद्यते
इला उपहृता उपहृता इला उपाऽस्मा इलाङ्गयतामिलोपहृता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्य इडोपाङ्गाने
विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्येव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्येव विनियोगोपपत्तौ
प्रतीकग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनेव प्रतीक-
ग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्योनं ते” इत्यादौ

* भाष्ये तु “सयो ह्येवं विधानं इडया चरतौ”त्यभिधाय—“अथ प्रतिपद्यते इडोपहृता
उपहृतेडोपास्मा इडाङ्गयामि इडोपहृता इत्याह” इत्येवं पाठो दृश्यते ।

प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगव्यक्त्यनेऽपि न क्षतिः ।

किञ्च “यं च यन्नपतिं वर्धनम्” इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यन्नपति-
वृद्धिकर्तृत्वां मनुष्यरूप-वृद्धिर्जा उपज्ञानकर्मात्वं प्रतीयते । अतो
यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्त्रेऽप्यज्ञानशेषता । अतएव “स्त्रोन्मते”
इत्याद्याऽपि यदि पूर्वार्धे यच्छब्दः स्यात् तदास्या देव तत्रैकवाक्यता,
नन्वेतदस्त्रीत्वतो मन्त्रभेदोऽङ्गीकृतः । प्रकृते तु यच्छब्दसङ्गावादि-
ऽप्यज्ञानशेषतेव । तथापि प्रथमशेषभूतस्यापि “उह ते यन्नपतिः
प्रयता”मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयन्नपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तत्रात्वोपपत्तेः सत्रे तद्वदेव ऊहोपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेषु
“आयुर्दाऽग्नेऽस्य आयुर्मे देहौ”त्यादिषु सत्रे नोहः आवृत्तिर्वा । अतश्च
यद्यपि नेदं प्रथमफलं । तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमात्रेणोहव-
दिहाऽप्योऽप्यज्ञानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयन्नपतिप्रोत्-
साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलेव । वस्तुतस्तु प्रहरणाद्भूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदेकवाक्यतापक्षस्याऽपि “आयुराशास्तु” इत्यादेः
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सत्रे ऊहः प्रत्युदाहरणसूत्रे वक्ष्यते,
तथेहाऽपि इडोपज्ञानाङ्गस्याऽपि इडोपज्ञानपदेकवाक्यतापक्षस्याऽपि
इडोपज्ञानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव सत्रे ऊहः । न हि तृतीया-
निर्दिष्टेणैव मान्दवर्णिकफलं नाऽन्यत्र इति नियमे प्रमाणमस्ति,
स्थानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि
बाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इडोपज्ञानादे-
रिडासंस्कारार्थत्वेन कृतार्थता, तत्र विना तृतीयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, तृतीयास्थलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तरप्रतिपादकतया सूत्रवाक्यप्रतिपदिकबलेन मान्दवर्णिकदेवतामात्रकल्पनेन वा तृतीयावगतकरञ्चत्वनिर्व्याहोपपत्तौ “इदं व्यावा” इत्यादि * पदानामिव आयुरादिपदानामपि स्थावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् “ममान्ने वर्च इति पूर्वमग्निं परिगृह्णातो”ति इतिकरञ्चविनियुक्तस्थले फलकल्पकत्ववदिहोपपत्तौऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेः । नचैवमप्येवमादिस्थले सर्वत्रैव यज्ञपतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्य एकत्वादेवंस्तुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् सम्बन्धपत्तौनाञ्च “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इतिवत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थकत्ववचनस्य कथं विज्ञतावूह इति वाच्यं, प्रकृतावविहितस्वार्थधिकाव्यर्थकत्वस्वोपकारत्वमात्रेण तावत् सङ्गावात् तावत्कैवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अतश्च विकृतौ तद्वतबहुत्वप्रकाशनायं सिध्यत्येवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिर्बह्विहोपाज्ञानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन प्रकृतार्थस्य स्वरसतः फलानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनद्वारेणैव इति प्रथमतस्तत्तावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तरादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रप्रकाशस्यऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य श्रुतकरञ्चत्वानिर्व्याहृतात् तच्च च विनिगमनाविरहाद्यथैव सूत्रवाक्यप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यच्च तु

* कचित् इति पदानामिति पाठः ।

सर्वथा असम्भवस्तत्र “इदं द्यावा” इत्यादौ भगव्या स्थावकत्वमिष्टमेव ।
 अनयैव च दिशा “ममाम्” इत्यादौ वर्चःप्रभृतौनामपि फलत्वं बोध्यं ।
 तथाऽपीतिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात् । अतएव कौस्तु-
 भोक्तरीत्येव यच्च प्रथनमन्त्रादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु
 लिङ्गादेव सः । तच्च “प्रथस्वे”तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजन-
 वत्त्वलामेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनस्थावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोप-
 पत्तौ न प्रथनफलकल्पकत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य
 प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमासकमर्थ्यादा । तत्राऽपि तु लिङ्ग-
 वशात् फलकल्पकत्वाङ्गीकारे नाऽतीव काचिदनुपपत्तिः । परन्तु तत्र
 क्रियाजन्यत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्त्रादौ, प्रकृते
 तु प्रथनस्य तावन्नेतिकरणेन क्रियायां विनियोगः । “अथ प्रपद्यते इत्या-
 हे”त्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः । सर्वथा न
 उपह्वानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यन्नपतिवृद्धिर्भवेत् द्यावा-
 पृथिव्याद्युपह्वानप्रकाशनस्यैवोक्तविधमनुष्योपह्वानप्रकाशनस्यैव अट्ट-
 ष्ठार्थत्वात् । वस्तुतस्तु सत्यपुत्रोपह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं
 यन्नपतिवृद्धेरत्र मन्त्रे प्रतीयते । येन मान्त्रवर्णिकफलकल्पना शङ्केतः ।
 न हि इडाभक्षणार्थं यन्नपतिवृद्धिकर्तृमनुष्योपह्वानमात्रेण यन्नपति-
 वृद्धिर्जायते इति शङ्कस्वारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यन्नपति-
 वृद्धिं कर्तुं समर्था स्ते उपह्वता इति हि तदर्थः । न च यद्यत्कर्तुं
 समर्थं तदाह्वाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य
 फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि वृद्धिगतस्वनिष्ठत्व-
 ज्ञानमन्तरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः । अतोऽत्र यन्नपतिवृद्धेरुपह्वान-

विशेषत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टार्थत्वाच्च सच्चे प्रकृताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपत्तेरनूहः । यथाऽपि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परन्तु गुणभूतो यद्यौदुम्बरीसम्मानादिषु । तत्राऽपि आग्नेयीन्यायात् प्रकृतग्रहणेऽपि एकस्येव ग्रहणं न सर्व्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूतै यज्ञपताविति । अतएव यत्र यजमानस्य मान्त्रवर्णिकायुरादिफलभोक्तृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यच्च वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठग्रहाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आयुर्दा अग्ने उरु ते यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तच्च उभयत्रापि सच्चे ऊहः । तदिदमुक्तं “विकारस्तत्प्रधाने स्या”दिति प्रत्युदाहरणसूत्रेण । ८ । १ । १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मस्थानिगदः “इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो दशभिस्त्रयसंसेः सहशुक्रामन्यग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः । तस्माच्चाङ्गमेव तु सुब्रह्मस्थानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं “ब्रौह्मीणां मेध” इतिवत् । अग्निष्टुद्यागे च “आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति वचनात् प्राकृतग्रहोयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽपि अग्निदेवता । ततश्च तदङ्गभूतः सुब्रह्मस्थानां यामिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव । न चैवं न्यायादेव ऊहसिद्धौ “आग्नेयो सुब्रह्मस्थाना” इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवह्निर्न्यायिन सुब्रह्मस्थानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थत्वं भेदेन

अभेदेन वाऽनूहितसुब्रह्मस्थानिगदपाठप्रसक्तेराम्नेष्वेव सुब्रह्मस्था-
कार्थ्या इत्येतत्फलकत्वाङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात् । अतएवैतद्वचन-
रूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न सवनीयहविरर्थत्वं । अपि
तु सवनमुखीयशुक्लामन्विप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मस्थानिगदस्वेत्यपि
परं ध्येयं ।

केचित् तु सवनमुखीये चमसैरेव होम इन्द्रदेवताकः न
तत्राग्निष्टुम्बिदेवताकत्वं ग्रहेष्वेव तद्विधानात् अतश्च न्यायेन
अप्राप्त एव सुब्रह्मस्थोहः । वचनेन तु अग्निदेवत्वग्रहयागा-
भ्यासाङ्गतया आग्नेयी सुब्रह्मस्था सवनमुखीयादाच्छिष्य विधीयत
इत्याहुः । तच्च । सवनमुखीयहोमस्वाऽपि शुक्लामन्विग्रहकरणकत्वेन
सकलयाग्निकप्रसिद्धत्वात् । वचनेन अग्निदेवत्वग्रहयागाभ्यासे
औपदेशिकसुब्रह्मस्थाविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकेन्द्र-
सुब्रह्मस्थाबाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मस्थायास्तच्च औपदेशिकत्वे
ऊहानूहविचारस्य असङ्गतत्वापत्तेश्च अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव
श्रेयान् । इदं तु चिन्वते । किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽपूयहो
भवति उत नेति । तच्च देवताविग्रहादिवदेव मन्त्रार्थवादेतिहास-
पुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादग्निष्टुति
अग्निगुणप्रकाशनार्थं रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात्
हरिवदादिपदानां असमवेतार्थकत्वेन आहार्यारोपेणैन्द्रस्तुतिवदग्नि-
स्तुतेरप्युपपत्तेर्नीहः । तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथ-
नार्थं प्रयोजनमपि चेदमूहमृत्यभावंकृत्वाचिन्तया । यदा तु ऋन्दोग-

सूत्रे “अग्निष्टुति अग्न आगच्छ रोहिताश्वो वृहन्नानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति ऊहितस्येव पाठः समाज्जातस्तदास्याः स्मृतेर्न्यायो-
पन्यासपूर्वकत्वाभावेन अष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यभा-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासौकरणादूहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्वान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृतिस्तत्रैव स्मृतिमूलत्वे न्यायो-
पन्यासवैयर्थ्यापत्ते “मीमांसास्यसत्रायविरोधे आभासत्वं स्मृते” रित्युक्तं
कल्पसूत्राधिकरणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

सायस्के “त्रिवत्सः सायः सोमक्रयश्च” इति सोमक्रयसाधनतया
विहिते त्रिवत्सेऽतिदेशप्राप्ते “इयं गौस्तया क्रोशामि तस्ये शृतं तस्ये
शरस्तस्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आतश्चनं तस्ये नवनौतं तस्ये घृतं
तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गांशे
पुंलिङ्गोद्भवविवाद एव, श्रुतादिपदेष्वपि किं तस्य शुक्रं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जयस्तस्य हभारवस्तस्य पलायनं तस्य लौला तस्य
भारोद्बहनं इत्येवमूहितव्योर्नेति सन्देहे श्रुतामत्वादौ च्छिनत्वादिव-
वदध्याहार्यं क्रियापदे यद्यपि अस्त्यौति नाऽध्याहृतं शक्यते, एक-
हायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्तद्यापि भविष्यतौत्यध्याहृत्यं । ततश्च
भविष्यत्तायाः समवेतत्वाद्भिक्रेत्रानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वाच्चिवत्से-
ऽपि विक्रेत्रानतिहेतुत्रिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणबन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात्
सम्भवीत्येव पदं प्रकृतावध्याहार्यं—गोः स्तावकं विक्रेत्रानमनार्थं

वेत्यन्यदेतत् । उभयथापि त्रिवत्से अविकृतस्यैव प्रयोगादनूहः ।
शक्यते हि साङ्ख्येया गौर्जनिष्यते तस्या जायमानं शृतादि साङ्ख्येय-
मिति व्यपदेष्टुं । तस्मात् सम्भावनाया विकृतापि सम्भवादनूह
एव । ८ । १ । १४ ।

लिङ्गविशेष— । ज्योतिष्टोमे क्रतुपशवः समास्त्राताः । “आग्नेय-
मजमग्निष्टोमे आलभेत ऐन्द्राग्नसुकथे द्वितीयमैन्द्रं तृष्णिं षोडशिनं
तृतीयं सारस्वतीं मेघोमतिरात्रे चतुर्थोमिति” अत्र तत्तत्संख्याकत्व-
निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्टमाङ्गत्वेन
पशुयागा विधोयन्ते न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव तेषाञ्च अग्नीषोमीया-
हर्न्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं तृतीये, अग्नीषोमी-
याङ्गश्च “अग्निगुप्तैः प्रास्मा अग्निं भरत” इत्यादिः । स क्रतुपशु-
ष्यप्यतिदेशेन प्राप्तोऽतिरात्रे तन्त्रेण चतुर्णामर्थे पठनीयः, “प्रैभ्योऽस्वा
अग्निं भरता”दित्यहितव्य एव मेष्वाभ्युपेत्यविवादं । यदा तु पशूनां
समानविधानत्वं तदा मेष्वर्थत्वमस्याऽस्ति नवेति चिन्त्यते । तत्र
पुंलिङ्गस्य मेष्मसमवेतत्वेऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्ययोः
प्रधानभूतयोर्मेषाः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-
करणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् समस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणान्मेष्म-
र्थत्वमप्यावृष्टं, न च पुंलिङ्गस्य कचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि कचित् प्राति-
पदिकाद्यर्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकाद्यं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-
मिति वाच्यं विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वसमाख्या ।
वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं
गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव-

बलेन प्रातिपदिकाथ प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरण-
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेध्यामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंशु
 प्रकृतेऽप्यर्थवत्त्वेन तदनुरोधेन “ब्रीह्रीणां मेध” इत्यत्र गुचभूतब्रीहि-
 पदानुरोधेनैव इतरमन्त्रस्य सङ्कोचोपपत्तिः “पद्मो संनद्य” इत्यस्य
 एकवचनानुरोधेन एकपद्मौकप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्याऽपि
 पुंशुमात्रविषयत्वाकल्पनात् । अतएव प्रकृतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन
 न द्वैचमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसङ्कोचस्य अन्याय्यत्वात् ।
 इतरथा मेधविषयत्ववत् सर्व्वपुंशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
 एवंविधेषु सर्व्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
 च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति स्मृत्या जाति-
 मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
 भवतीत्यर्थिकया बहुष्वप्यर्थेषु जात्यभिप्रायेकैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
 देकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
 वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराचा”मित्यनेन चान्द-
 स्यनुशासितत्वात् “प्राक्षा” इति सर्व्वनाम्न उपस्थितव्यक्तवाचित्वेन
 जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेः । अस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च !
 अतो वचनवर्ज्जिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्षणतया
 साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्व्वमन्त्रसङ्कोचानुपपत्ते-
 र्युक्तोमेध्यामप्यभिगुः । “ब्रीह्रीणां मेध” इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थे
 प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति
 वाक्ये पदानि श्रुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-
 मशक्यत्वाद्युक्त एव ब्रीहिप्रयोगमात्रे सङ्कोचः । एतादृशनियमा-

नङ्गोकारे च इष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगः केषाञ्चिद्याञ्चिकानां ।
वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेष्ठां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभि-
प्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् “प्रास्मि पशव” इत्युपपत्तेः
समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दश्रवणात् “प्रास्मा” इतिशब्देन प्रयोगकाले यद-
परोक्षतया स्थितं तत् परामर्शव्यं । तदा च व्यक्तिरेव अभिधीयते न
स्त्रीद्रव्यं मेषो । अतो न तावत् समवेतमेव मेष्ठां लिङ्गं, नाऽपि
असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्ठां प्रयोगः स्त्रियां
पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृते पुंपशूना-
मपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यत्र स्त्रोमाच-
विषयं पुंलिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टानु-
विधिच्छन्दसौ”तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुंलिङ्गस्य
प्रातिपदि कार्यगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं । लक्षणायां प्रमाणाभावात्
इतरथा बहुतरपदसङ्कोचानुरोधेन एकस्य “ब्रोहीणां” इत्यस्येव पदस्य
प्रकृतपुरोडाशोयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः । अतो मन्त्रपदानां
असति वचने मुख्यएवार्थे विनियोगात्तदनुरोधेन सङ्कोचोऽपि न
युक्तः । वचने तु “पत्नीसन्नस्य प्रास्मा अग्निभरतं” इत्यादौ पद्मरादेः
संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्ति-
वृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न सकलस्य
मन्त्रस्य सङ्कोचः । सम्भवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया शुक्ला घटा इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येक-
वृत्तितया सर्व्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । नञ्चात्र लिङ्गस्य मेषोरूप-

प्रातिपदिकार्थं अहत्तित्वादेकस्य कस्यामपि पद्म्यां पशौ वा अह-
त्तित्वमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापत्तौ
“बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दप्रतीति-
विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजेत” इत्यादावपि
एकवचनस्य प्रत्येकहत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधाना-
पत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानाहत्तेरन्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-
कारणाभावाच्चानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिक-
द्रव्यान्तरव्यावृत्त्युपपत्तेः । अतश्च “पत्नीं सज्जन् प्राप्ते” इत्यादौ एक-
वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्कोचकत्वम् । नचैवं गुण-
भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्कोचाभ्युपगमे “अदितिः
पाशान्” इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्राति-
पदिकादेरुत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नह्येकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां
विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य
सङ्कोचेऽपि प्रकरणबाधप्रसङ्गनोत्कर्षं प्रमाणाभावात् सङ्कोचे तु
अवर्जनीयत्वान्तरौयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरौयकत्वा-
भावेन तद्बाधस्य अन्याय्यत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणा-
भावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतः सिद्धं मेथामभिगुप्रेषोऽनङ्गमिति ।
प्रयोजनं “स्यूत्पृषतौ”मित्यादौ अभिगुप्रेषे “प्रास्या” इत्यूहः लिङ्गस्य
प्रकृतौ समवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थत्वादत एवाहोप-
योगोऽपि । स्त्रोद्व्यक्तत्वाद्दृष्ट्यान्मेषोयागमात्रप्रकृतित्वाङ्गीकारे तु
अभिगुप्रेषस्य अप्रवृत्तिरेव । सिद्धान्ते कृत्वाचिन्तोद्घाटने तु मेथा-
मप्यूहः प्रागेव दर्शितः । वस्तुतस्तु आश्वलायनेन “पुंवन्मिथुन”

इत्यनेन स्त्रीपुंसमवाये पुंलिङ्गस्यैव विधानात् कृत्वाचिन्तोद्घाटनेऽपि अनूहः । लक्षणयैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् । ८ । १ । १६ ।

आज्जानादन्वत्—मन्वोहप्रसङ्गात् साममन्वोहं विचारयितुं उपोद्घातमारभते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणे श्रुतं “न गिरागिरेति ब्रूयात् ऐरं कृत्वा उद्भेयं” इति, तत्र गिरापद-
गौतौ इरापदे ऊह इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पत्तिं विना नेति साऽपि वक्ष्यते । तत्रेह सा किं नियता स्थाना-
पत्तिरुत अनियता इति चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावन्नैरं कृत्वा
उद्भेयं इत्यत्र इरापदविशिष्टोद्घातान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप-
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगाना-
पेक्षया गानान्त रत्वे प्रमाणाभावात् न गिरेति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । अत एव न गानोद्देशेन इरापदार्वाधः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोत्राङ्गरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन
इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्यं विधीयते
उद्भेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः । सम्भवति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थ्याभिधानात् । यथैव हि
इष्कर्त्तारमितिपदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्य-
स्त्वर्थे व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्याऽपि गिरापदार्थं
व्याख्यानं नाऽनुपपन्नं । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षाविधिना इरापदस्योत्पत्तिः
स्तोत्राङ्गत्वञ्च । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोत्राङ्गत्वं
“यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत” इति सामविध्यन्यथानुपपत्त्या वा आक्षिप्तम् ।

सान्नो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगक्षराणामपि तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक्पदान्तरसाधारण-मङ्गत्वमित्यपि दुर्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधौयमानं तत्कार्यस्य गिरापदोयत्वप्रसिद्धिमुपजोवति उपजोव्यविरोधापत्तेर्न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तौ पशौ करोतो”तिवद्विकल्प एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं श्रुतम् । अपि तु निषेधानु-वादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यथैव तत्कार्यस्य साधन-साकाङ्क्षत्वादिरापदस्य च कार्यसाकाङ्क्षत्वात् कार्यजनकत्वं कल्पते तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्व-प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदोयत्वेन अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातोयगुणाभिधानत्वेन तत्-कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरा-पदोयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यश्चा-यश्चोयं पुच्छे गायती”ति चयने यश्चायश्चोयं साम विहितं, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात् । तत्र चैरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य विनियोगात् सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “ऐरं कृत्वा उद्ग्रेयं” इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्बाध-कत्वं तत्कार्यापत्तिश्चेति । यत्त्वत्र तन्मन्त्रशस्त्रदोषिकयोरुद्गान-मुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोभविषयागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य-

गुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपि च गानाति-
देशे तदङ्गस्योभातिदेशवदतिदेशापत्तेरुपेक्षितम् । यदपि कैश्चिद्गान-
संस्कार्यैरापदस्य स्तोत्राङ्गतया विधिरभिषवसंस्कृतपूतौकानामिव
यागसाधनतया तद्वदेव च सम्भवत्प्रामाणिकस्याऽपि गानस्य शोघप्रवृत्त्या
पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान-
वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापद-
मात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो-
भयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य इरापदमात्र-
विधायकत्वं उद्भेद्यमिति च स्थानापत्तिप्रामाण्यनुवाद इत्येव तत्त्वम् ।

८।१।९७।

अप्रगणात्—तदिरापदं अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वा इति सन्देहे—
ऐरमित्यप्रगीतश्रवणात् अप्रगीतम् । यदि त्वयं स्वार्थं तद्धितस्तदा
इरां कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव । न हि प्रगीते-
रापदादयं तद्धितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायाश्च
वृद्धत्वापत्तेः “तालव्यमायि यदृद्ध”मिति ऋन्द्ोगसूत्रेण गीतिदशायां
यन्निमात्रात्मकतया वृद्धतालव्यं तदायिभवतौत्यर्थकेनाऽयौभावविधा-
नात् “आकारादित्वेन वृद्धाच्छ” इति पाणिनिसूत्रेण ह्रस्वयोत्पत्ता-
वायोरीयमिति; रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्धिते वैयर्थ्यापत्तेर्विकारार्थं
एवायं तद्धितो विकारस्य इरापदस्य प्रगणरूपो धर्म एवेति चेत् ।
तथात्वेऽपि प्रगणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगण-
रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्धितार्थत्वमङ्गीकृत्य-
तद्धितस्याऽनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगीत-इरापदमात्रविधाने उद्भेद्य

मित्यनुवादानुपपत्तिः । तस्य इरां कृत्वा अक्षरान्तरे उद्ग्रेयमित्येव-
मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्राप्ता-
वपि गिरापदकार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् तङ्गोते-
स्तद्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसक्त्यभावात् । अतएव
ऊहग्रन्थे “आइरा इरा चाऽदाक्षा सा” इति गानान्त्रानमपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाऽप्रामाण्यं ऊह-
ग्रन्थत्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अतः
संशयविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव । यत्तु तन्मन्त्रादिग्रन्थवशात् अस्य
गोत्यान्त्रानस्य वैदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहग्रन्थेऽपाठादनादरण्योयं
इति प्राप्ते—

सत्यं इरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य । तथाऽपि प्रगाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्या गोतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्तथा
धर्मलाभः । यद्यपि न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्माः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च
उपयो । इहर्माणाञ्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-
च्चयनापूर्वसाधनोभूतगिरापदावान्तरकार्यापत्तेः अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनोभूततादृशकार्यजनकेरापदे युक्तैव तद्धर्मप्राप्तिः । माऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं भेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधक-

तथा तत्स्थानापत्तिस्त्वावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूपधर्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूप-स्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्बाधक-मस्ति । आवश्यकञ्च गीतेचयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वं । वस्तुतस्तु यथैव “यन्नायन्त्रोयं पुच्छे गायतौ”ति वचनेन यन्नायन्त्रोयस्य चयने उपयोगस्तथैव “यन्नायन्त्रोयेन स्तुवौत” इति वचनेन अग्निष्टोम-स्तोत्रेऽपि । अतश्च गीत्यंशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोग-कल्पनद्वारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गभूतेरापदहारकत्वकल्पनया स्तोत्रापयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेरिरापदेऽतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्टोम-स्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च गिरापदस्याऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्या-शङ्कते । तथाऽपि आर्चिकोद्गोपयोरवान्तरकार्याभिदादभेदेऽपि वा अप्रगीतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगीतेर्गिरापद-द्वारा चयनादावेवोपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्र उपयोगाभावाच्च तत्-कार्यापत्ततिदेशेन तद्गीतेरिरापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्त-रोत्या उपदेशेनैव । तत्त्वं तु “ऐरं कृत्वा उद्ग्रेय”मित्यत्र न इरापदाच्च-राणि विधेयन्ते । गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् । अपितु निषेधानु-वादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिकलं । अतश्च “गीते र्गइरावादाच्चासा” इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्प्रताया वस्तुत इराक्षरधर्मत्वाद्गकारसत्त्वं इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाच्चते न गिरापदगीतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गीते सर्वथा प्रगीतमेव इरापदम् । ८ । १ । १८ ।

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नवमाध्यायः ।

द्वितीयपादः ।

। सामानि ॥ रथन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानाञ्च गीति-
मात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्मवाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तर-
विवक्षया स्मर्यते । अथवा योऽयमूहोनाम ग्रन्थविशेषः सामगैः
पठ्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिन्तायाम्—कर्तृस्मरणा-
भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरत्राऽपि तुल्यत्वादितरथा तस्माऽनैका-
न्तिकत्वेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपाल-
नस्य च तुल्यत्वादूह इति समाख्यायाश्च रुढत्वेनाऽपि नेतुं शक्यत्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्यावलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिसमाख्यया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहग्रन्थ
इति प्राप्ते—

ऊह वितर्क इति स्मृत्या तर्कप्रसवत्वरूपयोगिनैव समाख्योपपत्तौ
रुढत्वप्रमाणाभावात् । ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साज्जो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्यादिना अतिदिष्टस्य
न्यायेन यादृशस्योत्तरादौ पठनीयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे सर्वासां आन्धानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वेयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
बलात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तत्र

ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयाश्चैव । तद्याऽपि उत्तरादिषु
न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनप्रकारः, पौरुषेयः । अतएव साध्यायान-
ध्यायादिपरिपालनं ऋगादिविषयत्वादग्न्यासिद्धं । कर्तृस्वरसा-
भावस्त मूलश्रुतिकल्पनाय मूलश्रुतिकल्पनाभावादपुन्यपद्यते ।
मन्वादिस्मृतिषु मन्वादिवैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पनाय कर्तृस्वरसमाविश्वकं,
प्रकृते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि च काचित् श्रुतिः । अतएव
सध्यायविरोधे अस्मिन्नप्रमाणम् । ननु अग्न्यास्मृतिवन्मूलभूतश्रुति-
कल्पनया न्यायस्यैव आभासोत्तरणम् । अतएव अग्रे सप्तमोऽग्न्याय-
विचारोऽपि सङ्गच्छते । १ । २ । ३ ।

। कर्मवर्गः ॥ साक्षां किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उतशुचत्वं इति सन्देहे
सत्यपि क्रमप्रकाराभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन किञ्चिद्योगे साक्षात्तपि
तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत् परस्परं गुणप्रधानभावः । यदि
तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्त्रियते ततस्तोत्राङ्गरवद्वगचराचामपि गीति-
कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साक्षात्तपि ऋगचरा-
भिध्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगन्तता उभयव्योपपत्तौ “ऋचि चण्डूदं साम
गायति यद्योग्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रचन्तं
गायती”त्वादौ सप्तमौश्रुत्वा ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतिः । संशुक्ताचर-
स्यैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विस्मृष्टाचरमिध्यञ्जकसाक्षः
प्रयोजनविरोधितया अभिध्यञ्जकत्वानुपपत्तेः । अतएव प्रयाजशेष-
न्यायेन सप्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अपरस्य निषादस्वपत्यधि-
करणन्यायेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य अपरिहृयितत्वाच्च । एवञ्च
स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यम् ।

क्रियेवं क्रमप्रकरणसहस्रतल्लिङ्गेनैव साक्षां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा
स्तोत्रोपयोगे “यज्ञायज्ञेयेन सुवीत वृहत् पृष्ठं भवति ऋगक्षरं पृष्ठं
भवति” इत्यादि स्तोत्रे विनियोगवैयर्थ्यं । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मपि आरादुपकारकतया साक्षः स्तोत्राङ्गत्वं । न चैवं करणत्वनिर्देशा-
नुपपत्तिः आरादुपकारकस्याऽपि वृहस्पतिसवनवदपूर्व्यद्वारा स्तोत्रो-
पकारं प्रति करणत्वोपपत्तेः । ऋचास्तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चा-
रणाभावेऽप्यानुवृत्तिक स्तोत्रोपकारकत्वं इत्यपि सुवचमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दस्य दार्ष्टिकव्यवहारे प्रगोतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानत्वा-
वगत्वे रितरथा आख्यायिकया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविशि-
ष्टाक्षरवृत्तिसंज्ञेयज्ञानजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्वसायात्
तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं किंवा अनुपपत्ते-
र्युक्तमेवसाक्षः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरण-
सहस्रतल्लिङ्गेनैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमिव साक्षामपि ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थं, अतएव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साक्ष आनुवृत्तिकतया
ऋगाधारत्वस्याऽपि प्राप्ते “ऋचि अधूरुदं साम गायति” इत्यनुवादः ।
आवस्त्वकाद्यास्तु अनुवादकत्वं तत्तत्साक्षां तत्तद्गगाधारत्वस्य पाठादि-
नैव प्राप्ते ऋचः सामगतत्वादित्यपि । “यद्योग्वां गायति तदुत्तरयो”
इत्यादौ तु सप्तम्याः प्राधान्यस्यैव प्रत्यक्षा अतिदेशानुपपत्तेः
न हि अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोधेन
प्राधान्येतिरेकव्याख्यात्वात् । “एवं साम त्वचे क्रियते” इत्यनेन त्वचाधार-
त्वस्य भवत्यति विधानेन ऋक्क्षयस्य विकल्पानुपपत्तेः । एवं
“साम त्वचे क्रियते” इत्यनेनैव त्वचाधारत्वसिद्धिः पाठादिना च

विवक्षितऋक्प्राप्त्युपपत्तेर्यद्योन्यां इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतो
ऽतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धयर्थं लक्षणा
आवश्यकी । एतेन ऋचामुक्तवचनैः सामाङ्गत्वेऽपि आनुषङ्गिक्या
अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् यामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्व्वाहोप-
पत्तेर्नसाम्ना ऋचं प्रति अङ्गत्वं इति परास्त्वं । ऋगङ्गत्वाभावे साम्नो
ऋगन्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अतः ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन
साम्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो न अनुपपन्नः । ६ । २ । २ ।

। ढचे ॥ तच्च सामयोन्यामुत्पन्नमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् ढचे
गेष्टमित्यविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात्
प्रतिप्रधानं गुणाहत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रत्यृचं समापनीयमित्यपि सिद्धमेव ।
तत्राऽपि तदेव आक्षिप्य समाधीयते । “एकं साम ढचे क्रियते
स्तोत्रौय”मिति वचने नहि तावद्गुह्येन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव
प्राप्तेः । नाऽपि त्रित्वविशिष्ट ऋगुद्देशेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् ।
नाऽपि स्तोत्रीय ऋगुद्देशेन त्रित्वविधिः एकप्रसरभङ्गापत्तेः । तत्तत्
स्तोत्रेषु स्तोत्रान्तरविधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च । अतएव स्तोत्रो
द्देशनापि त्रित्वस्य ऋक्परिच्छेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः । अस्य ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे सामान्त्रानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन
स्तोत्रस्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च । स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात्
स्तोत्रीयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेश्च । त्रित्वस्य ऋग्-
विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोद्देशेन विध्यनुपपत्तेश्च । स्तोत्रोद्देशेन
त्रित्वविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्
पूर्वोक्तदूषणगणापत्तेश्च अनुपपन्नं । अतः सप्तमौबलात् त्रित्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्यसमर्पकश्च स्तोत्रोपपदम् ।
स्तोत्रोपास्ययोग्यताबलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव
वा तथाऽस्तु । अवभृथाद्यङ्गसामस्त्वपि च ऋचाधारविधिरस्तु ।
स्तोत्रपदञ्च उल्लक्षणम् । सर्वथा त्रित्वविशिष्टानामृचां साम प्रति
गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् व्यासज्य अवयवशो
गेयं । एवञ्च यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
साधारणानुवादस्त्रित्वापेक्षिन ऋग्विशेषसमर्पक इति प्राप्ते—

साधारणतया ऋचविधौ पाठादेव योनिऋक् प्राप्तेरुत्तरयोरपि
उत्तरा ग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-
सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्ते स्तवाऽप्य-
सम्भवापत्ते “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः ।
अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्वु-
त्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि
स्तोत्राङ्गत्वनिर्व्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन
योनि साम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साज्जो ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम् । एवञ्च “एकं साम ऋचे क्रियते”
इत्यनेन ऋचोद्देशेन स्तोत्रीयविधानादवभृथाद्यङ्गभूतपरिसाज्जां
चयनाद्यङ्गभूतषाडहिकसाज्जां च नोत्तरास्तु गानम् । अत्र हि
त्रित्वस्य ऋचान्वयव्युत्पत्तेर्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्या-
मित्यनेन उपसंहाराच्च स्तोत्रोपस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः ।
वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

रवश्चाद्यङ्गत्वे प्रमादनाम्नात् तच्च ङचमानाप्रसङ्गेरेकं साम इत्यादे-
 नोक्तप्रयोजनसामः । चतएव तत्र सामविध्यन्वयानुपपत्त्या तद्व्यव-
 योनिमात्रस्यैव विनियोगात् तज्जन्वगुणाद्यभिधानस्यैवाऽवस्थादा-
 वुपयोगः । किन्तु ङचोद्देशेन सामैकत्वविधिः । सामेति विशिष्ट-
 कारकविधानेऽपि सामैकत्वविधेस्मात्पश्चात् । एकपदं स्तोत्रीय-
 पदञ्च अनुवाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनञ्च । यच्च विज्ञातौ अग्नि-
 द्रुदादौ “आग्नेयोषु सुवती” इति प्राञ्जतयोन्मुत्तरावाधेन ऋगन्तर-
 विधानं । तासाञ्च विज्ञातिप्रकरणे पाठोऽपि तु द्वाग्रतयोभ्यो आन-
 यनं तच्च तु स्तोमसंस्थानुरोधेनानीतासु ऋषु प्राञ्जतसामपाठे अग्नि-
 यमेव द्विचितावत्संख्याकसामां त्रिन्वादिसंख्याक ऋषु पाठ-
 प्रसङ्गो ङच एव एकैकसामां पाठ ऋगन्तरेषु माध्वन्दिनादिपत्रमात्रे
 सामान्तरागम इति । ८ । २ । ३ ।

। तदभ्यासः ॥ तिस्रसु प्रत्येकं मोयमानं एकं साम समाख्येव गीयं न
 विधमासु । न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य शोषाख्यसंश्रयापत्तेः ।
 अधिकपरिमाणसु गाने ऋकशेषे सामदर्शनरूपविनाशापत्तौ तत्र
 सामैकदेशस्यावस्थापत्तेः । तज्ज्ञात् समासु गानम् । इदञ्च
 अग्निद्रुदादिविषयमेव । तच्चाऽगम्यमानानां ऋक्षां संसपरिमित-
 ऋग्दसामिव आश्रयमाप्तुं । न तु अन्यत्र समयोर्विषयसंज्ञोर्जा-
 उत्तराग्रन्वपठितोत्तरयोर्धोनिश्च क्रमप्रकरणादिविनिर्मुक्तत्वे त्यागा-
 योमात् तत्र साम्यवैषम्यचिन्तानुपपत्तेः । ८ । २ । ४ ।

। नैर्मित्तकं ॥ — “यद्योम्नां गायति तदुत्तरयो” रित्वाञ्च उत्तराग्रन्वेन
 योन्मुत्तरयोर्दत्तराग्रन्वपठितयोषोत्तरयोर्धोऽङ्गं उत उत्तराग्रन्वपठि-

तयोरेव इति सन्देहे उत्तरशब्दस्य प्रसारमुत्तरं वर्जितं सादृश्यात्
तूष्णोमुत्तरा दीर्घयतीत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् यैत्र योनिः पशतः
पठिता सेवोत्तरा । ततश्च योनिग्रन्थे रश्मन्तरयोनिः पशतः वृहत्त्रयोनिः
आठात् तस्यां रश्मन्तरस्य गानं उत्तराग्रन्थे च रश्मन्तरयोनिः परस्मै
“नत्वा वा चन्वो दिव्यो न पथिर्व” इत्यस्याः आठात् तस्मात्समि
विकल्पेन इति प्राप्ते—

वृहत्त्रयोनिरश्मन्तरयोस्तुत्तरत्वेऽपि तस्मात्सम्यक्शब्दस्य वैदिकैरप्र-
सृत्यज्ञानत्वात् उत्तराग्रन्थोऽयं उत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयो-
गात् असम्बन्धिकतयैव इदम् । ततश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धि-
ज्ञानसापेक्षत्वेन विकल्पेन भार्गवस्थापकत्वात् अन्यत्र सम्बन्धि-
शब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायं । ततश्च उत्तराग्रन्थपठितो-
त्तरासामेव भट्टित्युपस्थापक इति तासामेव ग्रहणे प्रज्ञरश्मन्तरमाभ्यां च
उत्तराग्रन्थपठितानां उत्तराणां तत्तत् स्तोत्राङ्गप्रतोतेरिदमेव
बुद्धम् । ८ । २ । ४ ।

। एवं वा ॥ इति दशाहं बह्वन्तरचतुर्विधं “रेकविंशः षोडशी वैराजं
साम” इत्याप्तातं, अथ प्रकृतिप्रातर्गर्वस्तोत्रेषु एकविंशस्तोत्राः
षोडशिसंख्या पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं साम इत्यनेकशेषविशिष्टं कर्म-
विहितं तत्र च त्रैशोकां नाम ब्रह्मसाम, “अतिजगतोषु सुवोत” इति
ब्रह्मसाम इन्दसि स्तोत्रे त्रैशोकां साम विहितं तत्र अतिजगत्त्वां
उत्पन्नं उत्तराग्रन्थे च उत्तरे हे वृहत्त्रयी तत्र संशयपरिहाराय
उत्तराग्रन्थपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचस्तोत्रादीं सार्धकर्मस्त्रीकृत-
अतिजगत्त्वावेव हे दाशतयीभ्यः समानीय समाखेव गानं । न च

अनीतानां अङ्गत्वे प्रमाणाभावः न्यायसङ्गततद्वचनविधेरेव न्याय-
मकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति
अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उज्जीवनात् । न च प्राप्तस्तोचानु-
वादेन त्रैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अतिदेश-
प्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोत्रविधुपपत्तेः । अतएव
यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

वहिः पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋग-
भ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तकृत्य आवृत्ते
बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तरा-
ग्रन्थपठितवृहतीप्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् संशयमपि
स्वीकृत्य वृहत्थोरेव गेयम् । ८ । २ । ५ ।

। प्रागाधिकन्तु ॥ ज्योतिष्टोमे वृहद्रथन्तरे सामनी वृहत्थोक्त-
पत्रे । तयोरुत्तराग्रन्थे एकैकस्य एकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा ।
तत्रेदं वचनं “नवै वृहद्रथन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा वृहती
ककुभावत्तरे” इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य
हे हे ककुभौ दाशतयीभ्यः समानेतव्ये उत वृहतीं योनिं उत्तरां च
पङ्क्तिं प्रग्रथ्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति चिन्तायामाह—

प्रग्रथनेन मुख्यककुप्सम्पत्त्यभावात् अक्षरसाम्यमात्रेण मुख्य-
ककुप्शब्दस्य गौणत्वापत्तेः—जघन्योत्तराशब्दस्यैवासम्बन्धिशब्दत्वं
परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गीकृत्यककुप्विध्यङ्गी-
कारात् स्वाभाविकककुभोरेवाऽऽनयनम् । एवञ्च मुख्यतद्वचनसम्पत्ति-
रपि इति प्राप्ते—

तथात्वे “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदं एव गोषं अङ्गोक्तत्वे उत्तरोद्देशेन ककुप्त्वविधानात्—तयोरेव प्रथमेन ककुप्त्वसम्पादनम् । एवं वैदिकानां—वार्हतृप्रागाद्यसमाख्या उत्तरायन्ये पङ्क्तिः पाठश्च उपपन्नो भवति, त्वचत्वोपपत्तिः सामान्य-विधित्वात् तथाऽनुपपन्नाऽपि न दुष्यति । प्रथमं च आद्यां वृद्धतीं सक्तत् पठित्वा तस्या अन्त्यपादेन सह द्वितीयाया अर्धं च पठित्वा तदन्त्यपादेन सह द्वितीयाख्यार्धपठनरूपं बोध्यम् । तेन द्वितीया ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरेव । आद्यायाः सप्तविंशत्यक्षरत्वेऽपि अस्या-न्तरत्वाच्च दोषः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्टोम एव माध्यन्दिनपवमाने “त्रिच्छन्दा आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसाम” इति श्रुतं । तदर्थ-विवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे त्वचे भवतः रौरवयौधाजये-वार्हते त्वचे * भवत ओशनसमन्त्रं त्रिष्टुप्स्त्रि”ति अत्र रौरवयौधा-जययोः † पूर्वा वृद्धतो उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः समान्नाता । तदिह विशिष्येव वार्हते त्वचे इति वार्हतत्त्वचान्नानात् उत्तरे हे वृद्धतो-च्छन्दस्के एव समानेतव्ये इति प्राप्ते—

नाऽत्र रौरवयौधाजयोद्देशेन वार्हतविधिः योनेस्तादृश्याः प्राप्तत्वात् । नाऽपि त्वचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि वार्हतत्त्वचाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न विशिष्टोद्देशेन सामहयविधिः । त्वचोद्देशेन वृद्धतोच्छन्दस्कत्वविधिः

* त्वचे भवत इति पाठान्तरम् ।

† योवात्रपशोरिति पाठान्तरम् ।

परं भवेत् । सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन वा
 त्वेभ्यया सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेदेनाऽऽश्रयमाणे—प्रगाथस्मरणसमा-
 ष्योत्तराधाठादिबाधप्रसङ्गात्तेः तदनुरोधेन सामानाधिकरण्येनैव
 आश्रयते ।

एवंच वस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थ-
 विवरणादर्थानि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्* । नञ्चेतानि
 उत्तरास्यसामप्रास्यर्थानि इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तं तद्योन्यामित्यने-
 नैव तत्प्राप्तेः । सर्वथा सिद्धमत्रापि प्रग्रथनम् ।

नचैवं वार्हत इतिवचनस्य योनिवृहतीमत्त्वेनैवोपपत्तौ प्रग्रथने
 प्रमाणाभावः । त्वचसम्पत्तिग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः । एवंच
 अक्षितवृहतीत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणा-
 पक्षेऽस्मान्नाश्रितमिति ध्येयम् ।

तच्च आद्यां वृहतीं षट्त्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्त्यपादस्य द्विरा-
 वृहत्या उत्तरायाविष्टारपङ्क्तौ चत्वारिंशदक्षराया आद्याद्वर्चन एका
 वृहती तदन्त्यपादस्य द्विरावृत्त्या द्वितीयाद्वर्चनेनाऽपरा इत्येवं रूपं
 प्रग्रथनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽस्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरन्यूनत्वेऽपि
 न तच्छब्दस्कत्वविघातः ।

यत्तु भक्त्यकारेण षष्टिस्तिष्ठभोमाध्यन्दिनं सवनं इति लिङ्गमपि
 प्रग्रथनएवोपपद्यते । तथा हि माध्यन्दिने सवने पञ्चस्तोत्राणि
 एकोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्तोमकः । पञ्चदशानि चत्वारि
 पृष्ठानि । तत्र पवमाने गायत्रामहोयवसान्नोः षट् गायत्राः रौरव

* अनुवादकाश्च इत्यवधेयम् इति पठान्तरं ।

यौधाजययोः षड्वहृत्यः * श्रीशनसमान्नः चिष्टः चिष्टुभः । होतुः
 पृष्ठे पञ्चहृत्योद्वादश ककुभः । विष्टुतिप्रकारे तथैवाऽऽश्वानेन दृष्टव्यः
 तावद्वारं अभ्यासात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्र्याः ब्राह्मणाच्छ-
 स्वच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश वृहत् एवैकदृष्ट्याभ्यासेन च ।
 एवं च पञ्चचत्वारिंशद्वहृत्यो मुख्याः षष्ठा गायत्रीणां चतुर्विंशत्यक्षराणां
 चिष्टादानां मध्ये चतसृणां गायत्रीणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादः
 सहिताद्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभोद्वादशषट्चिंशदक्षरा-
 त्तिका वृहृत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः ता आसं
 षष्ठा गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रीभि-
 रेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः चतुस्रत्वारिंशदक्षरा-
 त्तिकाः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्त्रिष्टुभिः चिष्टुभिः
 षष्टिस्त्रिष्टुभिः । तदेतस्मिन् प्रयत्न एवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
 अन्यासां वृहतीनां होतुः पृष्ठे च अन्यासां ककुभां द्वाशतयीभ्यः समा-
 नयने षष्टिसंख्यान उपपत्तेः । अत्र हि न त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति
 यथान्यत्र सामानाधिकरण्यं उपपद्यते बाधात् । अतो जघन्ये
 माध्यन्दिनसवनपद एव लक्षणमङ्गीकृत्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
 भूता—यः सामवेदे समान्नातास्तः षष्टिरित्यर्थावगतेर्दाशतयोभ्यः
 समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

तल्लक्षणायाश्चावश्यकत्वे लाघवाच्चाध्यन्दिनसवनस्योच्योपासनां
 एव लक्षणा तत आनीतानामपि तत्त्वापपत्तेरुपेक्षितम् । ८ । २ । १५ ।

* श्रीशनसमान्नस्त्रिष्टुभः इति पाठान्तरम् ।

† एवमिति पाठान्तरम् ।

एवंवा ॥ “पञ्चच्छब्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा”
 इत्येतद्विवरणार्थेषु—“गायत्रसंहिते गायत्रे ढचे भवतः श्वावाश्वाभ्यो-
 गवे आनुष्टुभे ढचे उष्णिहि सप्त पौष्कलं ककुभि कावमन्धं जगतोषु”
 इत्येतेषु—श्वावाश्वाभ्योगवयोः पूर्वानुष्टुप्त्तरे गायत्रौ श्रुते । तच्च
 किं तास्त्रेव प्रप्रचनं विनैव च ढचगानं उत प्रप्रचनेन इति चिन्तायाम्
 पूर्वत्र लक्षणां विनैव ढचत्वसामानधिकारस्थेन द्वितीच्छब्दस्क-
 लोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायां पाठेन ढचगानानुपपत्तेर्युक्तं
 प्रप्रचनं । प्रकृते तु उत्तरादयस्याऽपि पाठात् ढचगानोपपत्तेः प्रप्रचने
 प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्मरणमास्थयोरिव प्रमाणात्वात्
 प्रप्रचनं । तच्च न पूर्ववद्विराट्त्तया । अपि तु अन्धान्धपादस्य
 सक्तदाहस्येव तावतेव ढचस्य अनुष्टुप्त्वोपपत्तेः । अष्टाक्षरेण हि
 पादेन अन्विता गायत्री द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्भवति । स्मरण-
 वशादपि चैवं प्रप्रचनम् ।

लिङ्गञ्च “चतुर्विंशतिजगत्सूतीयसवनमेका च ककुब्” इति
 प्रप्रचनएवोपपद्यते । तथा हि द्वितीयसवने स्तोत्रद्वयं सप्तदश
 आर्भवः पवमानः एकविंशञ्च अग्निष्टोमस्तोत्रं । आद्ये आद्यसान्जोः
 षड्गायत्रः तास्त्रिस्रोजगत्सुः अष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः । तत-
 सूतीयचतुर्थसान्जोः षडनुष्टुभः तास्त्रिस्रोजगत्सुः । पञ्चमषष्ठ-
 सान्जोरुष्णिकककुभे द्वे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगतो अष्टौ-
 अक्षराणि अवशिष्यन्ते । सप्तमे सान्जि तिस्रोजगत्सुऽग्निष्टोमस्तोत्रे

* प्रमाणाभावान्नरेऽपि इति पाठान्तरं ।

च प्रग्रथनपूर्वकाध्यासे सप्तद्वयचतुर्दश ककुभः । तत्र सप्त द्वयः
पञ्च जगत्यः द्वादशाक्षराणि अवशिष्यन्ते । चतुर्दशानाञ्च ककुभां
अष्टौ जगत्यः । अष्टौ* अष्टाक्षराण्येव अवशिष्यन्ते † तदेव चतुर्विंशति
जगत्योऽवशिष्टाक्षरैश्च मिलितैरेका ककुप् ।

तदिदं प्रग्रथनएवोपपद्यते, नतु यथाश्रुतगायत्रीपाठे अल्पा-
क्षरत्वापत्तेः । तस्मादपि प्रग्रथनम् ।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रग्रथनं वा
इति चिन्तितम् । तत् पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्षितं ।

यद्यपि तन्वरत्नादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वर्णकान्तरमित्युक्तं
तदपि भाष्योक्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-
युक्तम् । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामनयने एकषष्ठ्यधिकशतत्रयसुत्वात्मके अशोति-
शतं पूर्वः‡ पञ्चः तथोत्तरं मध्ये विष्टरान् । तत्र पूर्वस्मिन्
पक्षेऽसिप्रायणायं प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः
षडङ्गा एकः षष्ठः षडङ्गः समासः सद्द्वितीयः सद्द्वितीयः सचतुर्थः
सपञ्चमः त्रयोभिप्लवा एकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि
आद्याभ्यामहोभ्यां सह षडङ्गाः गवामनयनप्रकरणे ब्रह्मसामस्त्रोच्चा-
दान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रावाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं । तत्र-
तिसृषु ऋक्षु अन्नं उत द्वयोः प्रग्रथनेन इति चिन्तायां प्रागाथस्मरणात्

* कचित् पुस्तके अष्टौ इति न दृश्यते ।

† अष्टाक्षराण्येव शिष्यन्ते इति कचित् पाठः ।

‡ पूर्वं इति पाठान्तरम् ।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः । प्रग्रथनं च रौरवादिवद्द्विरावृत्त्या बोध्यम् ।
एवञ्च पञ्चसु मासु वार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति लिङ्गमुपपद्यते ।

अथाहि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे अयः प्रगाथा न
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रा अपितु बृहद्रथन्तराकालियस्तोत्रोया इन्द्रकतु-
शान्यवस्थाना इति वाक्यादवान्तरप्रकरणं बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक-
प्रथमदिनस्यस्तोत्रान्तरेष्वेव निविशन्ते भाष्यकारलिखनात् ।

छन्दोगसूत्रानुसारान्तु चतुर्त्विंशतिस्तोमक द्वितीयदिनस्य स्तोत्रा-
न्तरेष्वेव । तत्रऽपि पवमाने रथन्तरस्य प्रगाथः । होतुः पृष्ठे
बृहत्तः । अच्छावाकस्य पृष्ठे कालियस्येत्येवं बोध्यम् ।

एवमुक्तवचनादेव इन्द्रकतुप्रगाथेऽपि उत्तरस्मिन् सर्वस्मिन्
पक्षेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्यत्वेऽपि तत्राभोवर्त्तसामाभावात् अभो-
वर्त्तादन्यस्थाना इति वचनार्थो न विरुध्यते । अवशिष्टाः शतं
प्रगाथास्तत्र शतस्यैको भाष्यकारलिखनात् । प्रथमदिनीयब्रह्म-
सामस्तोत्रे । परन्तु भाष्यकारोयं नौधसग्रहणं नौधसस्थानक-
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्येव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य
विहितत्वाच्च । छन्दोगसूत्रानुसारान्तु द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रे
शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथाः स्ते पञ्चसु-
मासेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिषड्विंशं द्वितीयदिनवर्जं प्रतिमासं-
विंशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्जं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्याः बृहतोच्छन्दस्काश्च समाप्यन्ते । षड्विंशद्वितीयेषु उत्तमे

अ सातोवार्हतानां दृष्टानामाप्नानात् । अतएव तान्येकविंशति-
दिनानि षष्ठमासस्य चाऽऽद्यानि द्वादश इत्येवंचयस्त्रिंशत् सातोवार्हता
स्तृचा इति वाक्येन तेषु सतोदृष्टतीनां विधानं । एवञ्च पञ्चमास-
पर्यन्तं षष्ठाः षट्दशेषु अपि सतोदृष्टतीनां विधानं भाष्यकारलिखना-
दवगन्तव्यम् । शेषेषु त्वष्टःसु विशेषवचनाभावे तिसृषां उष्णिहां
त्रिभिर्गायत्र्योपादैः संयोगेन वृद्धतीत्रयसम्पादनम् । नतु त्राऽपि
ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रागाद्यः ।

तदेतत् पञ्चसु माःसु वार्हताः प्रागाद्या आप्यन्ते इति लिङ्गं
द्वयोः प्रथमे उपपद्यते नतु दृष्टगाने क्रियमाणे भाष्यलिख-
नात् । अष्टोत्तरशतद्वयसंस्थाकानामृचां पञ्चप्रागाद्यसम्पादकदर्शक-
न्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्षष्टिस्तृचा भवन्ति ।
तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवृद्धतोच्छन्द-
स्त्वार्हविंशतिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासत्रयेण षष्टिः
सम्पाद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्त्राऽभिप्लवदतौयवर्ज-
उपादेयानौति समाधिकेषु त्रिषुमासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु
तुल्यन्यायत्वात् पञ्चस्यपि प्रागाद्येषु च गानं तदा पञ्चदशानामृचां
न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशतं ऋचः, तासां दृचास्तुःषष्टिरेकाच
ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मसैस्तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते
इति तद्वैयर्थ्यञ्च । सर्व्वधालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाद्यशब्दानुपपत्तिश्च ।

नचैकं दृचं पठित्वाअन्यामृचं पुनरुपादाय अग्रिमऋक्
प्रथममेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धं । इयञ्च लिङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-
 ऋक्पाठमङ्गोक्तव्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावार्हताः प्रागाद्या
 दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयौभ्यः समानयनम्,
 तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * ढचानामेव समानयनोपपत्तेः
 लिङ्गोपपत्तिरिवकलैव इति प्रागाद्यपदादेव प्रग्रथनम् । ८ । २ । ६ ।

अर्थकत्वात् ॥ सामवेदशास्त्राभेदेन एकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य
 सान्नाभारोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आन्नाताः । एकस्यैव
 रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाञ्च प्रकाराणां एकगीत्वर्थ-
 त्वात् व्रीहियवादिवद्विकल्पः सिद्धएव प्रसङ्गात् स्मर्यते । ८ । २ । ७ ।

अर्थकत्वात् ॥ विकृतिविशेषे कानिचित् प्राकृतानि स्तोत्राणि
 विहितानि, तेषु च यूपावटस्तरणवर्हिन्यायेन † न प्राकृतानां रचन्त-
 रादिसान्नां ऋचां वा प्राप्तिः प्राकृतस्तात्रविशेषेष्वेव तेषां निबद्धत्वात् ।
 तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं “यदृचास्तुवते तदसुरा भन्ववायन् यत् सान्नास्तु-
 वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् य एवं विद्वान् सान्ना स्तुवते” इति ।

तच्च ऋक्शब्दोऽप्रगीतऋक्परः प्रगीतायाः सामविधिर्नैव
 प्राप्तेः । नहि ऋगाश्रयत्वं विना सान्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
 स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाश्रितानृक्सान्नां गुणाभिधानरूपं स्तोत्र-
 साध्यत्वासंभवात् । अतस्तात्र प्रगीताप्रगीतोर्चीर्विकल्पेन स्तोत्र-
 साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्त्यायाम् --

* चतुःशत इति पाठान्तरम् ।

† बहिन्यायेन इति कश्चित् पाठः ।

अन्तिमस्य आश्रयात्तस्य यच्छब्दोपरद्वयेन सामविधायकत्वा-
भावाद् इयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लोट्त्वनिश्चयादृक्साम्नो * इमयो-
रपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वविकल्पः । नचाऽसुरागमनेन ऋचो
निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्त्वेवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुरारारध्यानां अपि ऋचा वशीकरणाद्विधेक
वाक्यतया अस्य स्तुतिमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमग्रिष्टविकल्पादिदोषभिर्या यच्छब्दोपरद्वयस्याऽपि
लिङ् एव सामविधायकत्वं । नतु लट्त्वेन सन्दिग्धयोः । एवं च
साम्न एव इयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि “न हि निन्दा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वं ।
इदञ्चाऽधिकरणं—यत्र स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिरुत्तराच्च न
पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्नां ऋचां च प्रकरणादिनैव अङ्ग-
त्वोपपत्तेः सामविधिवैयर्थ्यात् ।

अतएव प्रकृतोदाहरणे—साम्नेति एकत्रवनोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानेयम् । ऋक् च तत्र योनिरूपैव । “एकं साम
द्वचे क्रियते यद्योन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन
प्राकृततत्तत्स्तोत्रौयर्चामेवोद्देशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । क्रतु-
गत प्राकृतचतुःस्तोमत्वादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगीताया
ऋचः तावद्धारमभ्यासः ।

नचैवं यत्रा प्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिरुत्तरा च आज्ञाता
तत्रोत्तरयोः साम्नि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्तर-

* ऋक् सामयोरिति कचित् पाठः ।

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिः, तच्च स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनं ततोऽत्रापि तत एव सामप्राप्तेः “साम्ना स्तुवोत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्ना स्तुवोत इत्यस्य अनारभ्याऽधीतत्वेन प्रकृतावानर्थक्येनाऽनिवेशे सर्वत्रैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्यकाराटिलिखनस्मारस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गीकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तिग्राहक-याग्निकप्रसिद्धोद्भूतकः सन्ननुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थ-एकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्वरसादेव वर्णकान्तरम् ।—

क्वचित् कर्मविशेषे “अयं सहस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगौता अप्रगौता च पठिता । पुनश्च “अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । द्विविधायाः पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगौतायाः प्रगणार्थ एव पाठः । नञ्जनवधारितस्वरूपायां सुखं गानं अर्थावबोधो वा सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्या । योऽपि अप्रगौताया एव शाखान्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थ एव इति न शाखान्तरीयप्रगणाल्पसंस्कारविरोधः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्त्रप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरस्मिन्वते ! ते हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातुःस्वर्थेण अधीताः ।

कचित् तत्र प्रचयवर्षं चैस्वर्येण । तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद्
विकल्प एव ।

न च “तानो यज्ञकर्माणि अजपन्यंखसामसु” इति स्मृत्या
तानस्वरस्य विहितत्वात् उभयबाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययन-
विध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्कृत्वपूर्वसाधनोभूत-
मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अन्यथा
“अग्निर्मूर्धा” इत्यादीनां स्मृत्या नवग्रहाङ्गभौमाक्षेने विनियोगात्
क्रमादिना आग्नेयाद्यङ्गत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवग्रहहोमाङ्गत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयैव नवग्रह-
होमाकाङ्क्षयैव वाक्येन विनियोगोपपत्तेः । प्रकृते तु श्रौतस्वरविरो-
धात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां
“यद्यच्कृत्तुयात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकृत-
मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात्
पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णायकत्वं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव
अर्थस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः
विध्यवगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे
प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदर्थं प्रयोगाद् वहिरेव मन्त्रार्थ-
निर्णयाय—“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इत्यादिस्वरूपयोगः ।
अपरञ्च * पूर्वमवधारितस्याऽपि अथस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

* अपरञ्च इति पाठान्तरं ।

पुनर्निर्णयकत्वं * तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनैयत्ववदेव स्वर-
नैयत्वोपपत्तिः । मन्त्रोच्चारणवदेव स्वरोच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसन्धान-
मात्रेण निर्णयकाशङ्का ।

तदेवं द्विविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिध्येत् ।
तत्र च विशेषरूपेण स्मृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवद्भिर्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्प्यते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अथ च तानस्य अर्थविशेषोपयोगाभावेन अट्टमार्थत्वेऽपि एकमन्त्र-
वृत्तित्वादेव चैस्वर्यादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्या-
पत्तेः । अजपेत्यादिना तानपथ्यंदासाश्च जपादौ चैस्वर्यादिप्रति-
प्रसवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः न्यूनाः शस्त्रेषु मन्त्र-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामोहोपदृष्टातं सप्रसङ्गं निरूप्य अधुना
सामोहो निरूप्यते । “कवतौषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्वां गायति
तदुत्तरयो” रित्वादौ यच्च सामातिदेशः तत्र साम्नः ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थत्वाद् यच्च स्थाने योनौ एकाराद्यक्षरसंस्कारिका आर्इभावादि-
रूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरे यत्रैवेकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव
आर्इभावरूपा गीतिरुद्दिष्टा । नतु प्रकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे
कर्त्तव्या तच्च गीतेस्तदक्षराभिव्यक्तत्वासम्भवेन आरादुपकारकत्व-

* निर्णायकता इति क्वचित् पाठः ।

† स्वरविधायिकया इति क्वचित् पाठः ।

प्रसङ्गात् । आर्द्धभावो हि प्रकृतौ अवर्णद्वर्णात्मकस्य सम्यच्चर-
स्वैकारस्य विशेषरूपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरं
प्रमाणाभावात् अपि तु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेण अवर्णं द्वर्णात्मक एव ।
अतश्च तद्विश्लेषकस्य आर्द्धभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेष-
कत्वासम्भवाद् यदैवोत्तरादावेकारः तदैव आर्द्धभावः कार्य्यः ।

यद्यपि च अयं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नाऽर्थाभिधानोपयोगि-
तया दृष्टार्थस्तद्व्यतिरेकेणैव सम्यच्चरेणाऽर्थाभिधानस्य जायमानत्वात् ।
तथाऽपि गानसंस्कृतमन्त्रजन्यगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्व-
सिद्धयर्थतयैवोपयुज्यते ।

नचैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननु-
गमाच्च । न हि विश्लेष एव सर्वत्र संस्कारः “एइ ऐई इत्येतानि
तालव्य”मिति स्मृत्या इर्द्धकारयोरपि तालव्यत्वात् “तालव्यमार्द्ध
यदृद्धि”मिति स्मृत्या च तत्राऽपि आर्द्धभावविधानेन तत्र सम्यच्चरत्वा-
भावेन विश्लेषासम्भवात् । अतः सर्वानुगता वर्णान्तरागमेन
पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः । तस्य च
एकारस्थाने स्थितवर्णान्तरेऽपि सम्भवात् नोहसिद्धिरिति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि संस्कार्य्यतावच्छेदकस्वैकारत्वस्य अक्षरान्तरेष्वभावेन
ऊहोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वचस्य स्तोत्र-
साधनत्वानापत्तेर्लोपस्य क्वाऽपि संस्कारत्वादर्थनाञ्च विश्लेषादिरेव
सामगप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊहः ।

एवञ्च प्रधानभूतात्तरादिऋगक्षरानुरोधेन यत्र ऋगक्षराख्यत्वं

तत्रावशिष्टगौते लोपो यत्र वा ऋगक्षराधिक्यं तत्र गौतिविशेषस्या-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्यति । ६ । २ । ७ ।

॥ स्तोभस्यैके ॥ साम्नः कश्चिदंशऋगक्षराधिरूढः कश्चिच्च
स्तोभाक्षराधिरूढः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव । तत्र
सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्नवेति चिन्तायां साम्नः ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रसाधनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनानां
प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्वङ्गत्वात्तदतिदेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं । अग्निष्टपतोत्यादिभाष्यकारोक्त-
स्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वासम्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभि-
धानरूपस्तोत्रकरणत्वसम्भवेन ऋग्वेदेवप्राधान्योपपत्तेः येषामपि
हुंफडादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं तत्राऽपि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वारानु-
ष्ठानसादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । नच साम्नोवादृष्टार्थत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः । साम्नोऽंशे अदृष्टार्थत्वमंशे चदृष्टार्थत्वमित्येवं-
विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यन्नायन्नौयेन स्तुवोते-
त्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव निया-
मकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गौतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि साम्नःप्रकरणादि-
नैव सर्वस्याऽपि विवक्षितार्थत्वलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन भट्टितिप्रयोजनलाभे द्वारभूतादृष्टस्याऽपि तत्रैव

भट्टितिकल्पना नतु स्तोमेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोमानां गोत्यङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोमाक्षरेषु तु ऋगक्षर-
वदेव स्तोताद्युपयोगोपपत्तेर्गीतिरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनर्थकस्तोमेषु ऋक्सत्त्वे साम्न आश्रयिकर्मत्वं तदभावे तु
शुद्धादृष्टार्थत्वमेव । ८ । २ । ७ ।

॥ अधिकं ॥ प्रसङ्गात् स्तोमलक्षणमुच्यते । ये ऋगक्षरेभ्य
ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणावर्णास्ते स्तोभाः ।
अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिषान्द्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वाभावादन्वयं विशेषणम् । अग्नार्हत्वादिविकारे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिकाभावादन्वयं । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्टपतीत्यादि स्तोमेष्वव्याप्तेरन्वयस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्यत्राभियुक्तानां स्तोम इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः । स्तोमत्वञ्च मन्त्रत्वादवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्य-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च यैर्ऽर्थवन्तःस्तोभास्तेषां ऋग्वन्-
वदेवगुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चादृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वाद्दोषाभावेन चाऽप्राप्त्यायोगा-
द्विषयसिद्धेः प्रमात्वाविघातो ऋग्वदेवनाऽनुपपन्नः । यदि तु देवता-
विग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयौभूतस्यैवाऽर्थस्य सिद्धिः । प्रकृते
तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वाच्च तात्पर्यकल्पना । अपि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोमाक्षरवत् । अथवा सर्वत्रैवमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा वेदोखिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जन-
कत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तेः । ८ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेवं त्रिविधस्याऽप्युद्देश्यं प्राकृतदेवतादिस्थाना-
पन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र
मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पञ्चविधत्व-
मुक्तं । यद्यपि च सर्वत्रविधिरेव स्थानापत्तौ वीजं । तथाऽपि तत्सह-
कारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्त्रयशब्दात् प्रति-
षेधानुमितस्त्रयशब्दादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकस्थितस्त्रयशब्दादिति ।
तेषाञ्चोदाहरणानि नैवारणरूपेति नैवारणं ब्रीहिकार्यकारित्वं
प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारार्थतद्धितरूपस्त्रयशब्दादेव तदिति
शङ्क्यं तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाऽप्युपपत्तौ चरौ नैवारविकृति-
त्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपूतश्चर्मवतीत्यत्र नखानामुलू-
खलमुषलस्थानापन्नत्वमनुमानात् नखानां हि अवपवनमेव ग्रन्थेष्वेव
कार्यमवधार्यते । उलूखलमुसलयोश्चावघातः । अवपवनावघात-
योश्चैकवितुषीभावकार्यत्वात्तत्साधनयोरपि एकवितुषीभावप्रयो-
जकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्ग्रास्येषु “परिधौ पशुं नियु-
ज्जोते”ति श्रुतस्य परिधेर्यूपकार्यकारित्वं श्रुतस्त्रयशब्दादेव नञ्चा-
प्राकृतनियोजनान्तरविधिर्विशिष्टविध्यादिगैरवापत्तेः । तथा न
गिरागिरेति निषेधानुवादवलाङ्घ्रिरापदकार्यवाचि स्त्रयशब्दानुमाने-
नेरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वं तथा संस्थिते षडङ्गमध्याशयेऽष्टतं
वेत्यत्र षडङ्गाभावे मध्यशनविधिना षडङ्गप्रतिषेधमनुमाय तेन षडङ्ग-

वाचिस्त्वगदानुमानेन षडहस्यानापन्नत्वं मध्वशनदेः । इदञ्च
भाष्यकारोक्तमपि कृत्वाचिन्त्योदाहृतमिति मन्तव्यं । षडहसमा-
त्युत्तरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्वशनविधानेन षडहभावे मध्वशनविधौ
प्रमाणाभावात् स्थिरोदाहरणान्तरं तु मृग्यमित्युक्तं अत्र प्रतिभाति ।
न तावत्तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानापन्नत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य
सौख्यादिकरणस्य च स्वर्गान्नेयादिकार्यकारित्वाभावेन स्थाना-
पत्त्यनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगन्मसुववि”त्यादौ यागानुमन्त्रणादौ
चोहानापत्तेः । “सूर्यस्यऽहं देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यज्यापदे
पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्तोदाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावा-
त्कस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चरुनौवारनखादोनामवा-
न्तरकार्यभेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च, तथोदाहरणान्यप्युक्तानि ।
तथा हि नौवाराणां चरुविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
मेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणत्वात्सा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदाद्यवटितव्याप्तिव-
टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं
नखादिष्वपि तुल्यं । किञ्चैवं नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषी-
भावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं,
तथाऽपि नियोजनस्य यूपायत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
श्रुतस्यशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्य-
स्यैवाऽप्राप्तहेतुर्थाभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गौत्यादिधर्मग्राहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्त्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमेव ।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षडङ्गादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाऽशक्त्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्यं मध्वशनादिविधुपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदाकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्सदृशाया वा भावनायास्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य, तस्य तत्पदार्थस्थानापन्नत्वं । अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चसादौ । स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भाव्यत्वकरणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वेत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनासदृशायां सौख्यादिभावनायां ब्रह्मवर्चसादेस्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः ।

सौख्यस्य चाऽग्नेयस्थानापन्नत्वं नौवारनखादीनाञ्च किमस्य प्रदेय-प्रकृतिद्रव्यवैतुष्यसाधनोभूतक्रियासाधनत्वञ्चेत्येवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण ब्रौहिमुसलादिवदेव समानमिति तत्स्थानापन्नत्वसिद्धिः । षडङ्गस्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशकाङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन मध्वशनस्येति तस्याऽपि तत्स्थानापत्तिः कृत्वाचिन्तया न विरुध्यते ।

ईदृशस्थानापत्तिघटकञ्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते । कचिदनुमानात्, कचिच्छक्तस्वशब्दात्, कचिज्ज्ञाञ्चणिकात्, कचित् प्रतिषेधानुमितात्, कचिदभावेविध्यनुमितात् । तत्राद्योदाहरणं नौवाराः । अनुमानप्रकारश्च नौवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः

चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात्
सामान्यमुख्यास्या सृत्पिण्डवदिति नखेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
प्रकारो बोध्यः । नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । कुलालपिटदण्डादिवदिति । द्विती-
योदाहरणन्तु परिधिरेवायूपीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
परिधिजन्यत्वस्य तद्व्यवस्थात् । तृतीयोदाहरणं शरमयं वह्निरित्यत्र
वह्निःपदेन तत्कार्यलक्षणाच्छराणां वह्निःस्थानापन्नत्वम् । चतुर्थो-
दाहरणं “वृधक्सोमस्वस्तय” इत्यादि ऋचां प्रकृतौ वह्निव्यवमानस्तोत्रे
कृतकार्याणां उपह्वयाख्यविकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
ब्रूयादिन्द्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुवादबलेनेन्द्रपदस्य सोमपद-
स्थानापन्नत्वं एवं “न मित्रस्येति ब्रूयाद्यज्ञस्येति ब्रूयादि”त्याद्यपि
वैकृतमुदाहर्तव्यं । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया
तदेव । स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽपुरत्तिष्ठासेत्
सोममपभण्य विश्वजिता यजेत । यः सत्रायाऽभ्युते स विश्वजिता यजे-
तेत्यादौ सामान्यभावे वैश्वानर्य्येष्ट्यादौ बोध्यं । अत्र च स्थानापत्ति-
सत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गवटितसादृश्यस्यैव
पुरःस्फूर्तिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य
बलवत्त्वात् । ८ । २ । ८ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधौ पुनराक्षिप्य समाधोयते न परिधेर्यूप-
स्थानापन्नत्वं “परिधौ पशुं नियुञ्जते”त्यत्र परिधिर्नियोजनानुवादेन
विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टो-
द्देशापत्तेर्नियोजनान्तरस्यैवाऽप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्तथाऽपि न परिधौ यूपधर्माः । सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाद्धर्माणां चाऽपूर्व्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भवात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः । शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्च । अदृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैयर्थ्याभावाद्धर्माणां क्लेदनादीनां युगोत्पत्त्यर्थत्वमेव नत्वपूर्व्वीयसाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् । न च परिधौ यूपत्वमस्ति । तच्च दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा । सर्व्वथा परिधौ न तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्वक्त्वादीनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारसमुदायासम्भवात् । नहि यूपशब्दः प्रत्येकमेकैक-संस्कारवाचो अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । कतिपयसंस्कारयुक्ते यूप-शब्दप्रयोगाभावाच्च । यूपं छिनत्तौत्यादेस्तत्तत्संस्कारेण यूपसम्पादयेदित्यर्थाङ्गीकारेण समुदायादिवाचित्वेऽप्युपपत्तेः । अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः । अतोयूपोत्पादकानां धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्यसम्भवः । सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाध्वर्य्युदानवत् प्राकृतनियोजनकार्य्य एव तद्विधानेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधा-
नोपपत्तेः श्रानापत्यविरोधः । तच्च धर्मासम्भवः । उद्देश्यस्वरूपे
आनर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोद्देश्यताघटकत्वात् सम्बन्धत्वञ्च सम्बन्धविति प्रतीतिसाक्षिकः-
सकलतत्तत्सम्बन्धत्वव्यापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्तत्-
सम्बन्धान्यतरत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुरुभूतत्वमङ्गा । वक्ष्यते चैत-
दगन्धेत्यादिमन्त्रस्याऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु च्छेदनादोनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधौ धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पार्थसारथिः । तदुक्तरीत्यैव यूपग्रन्थस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतश्च परिधिखलेवाध्यादौ
कतिपयधर्मबाधेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपन्नमिति । तन्न । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इत-
रथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादाहवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तच्चादृष्टं
नोच्छ्रयणाश्रनादिप्रकृतसंस्कारजन्यं अपि तु यूपानुयायककृद्देन-
जोषणाष्टासोकरणजन्यमेव । अतएव याज्ञिकानां दौक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तञ्चेतत् “दौक्षासु यूपं च्छिनत्ती”त्यत्र यूपोत्-
पत्त्यनुवादेनेव दौक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदो-

हेयेन तद्विधाने वाक्यभेदात् । उच्छ्रयणादीनान्तु अग्निसम्यगर्गन्याये-
नोत्पन्नयूपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनोभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणा-
वश्यभावेनायूपे परिध्यादावपि प्राप्त्युपपत्तिः । उच्छ्रयणमात्रं पर-
मर्थलोपादिना निवर्तते । नचैवं “यूपायाऽन्यमानायि”तिमन्त्रे ऊहा-
पत्तिः । भवत्यतःऽपि समानत्वात् । परिधये अन्यमानायित्वाद्यूह-
स्येष्टापत्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यान-
सम्भवात् । ८ । २ । १० ।

॥ परार्थे ॥ अद्भुदितोष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्मा-
स्तावहोहादयो भवन्त्येव । तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याऽपि तु सहश्रप-
यतोति विधिबलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा
साधनत्वसम्बन्धेन।पूर्वसम्बन्धिश्रपणसम्बन्धित्वस्य सत्त्वाद्दधिश्रुतयोः
प्रणीता धर्मा अपि उत्पवनप्रणयनादयो भवन्ति न हि धर्मसम्बन्धे
उद्देश्यस्याऽपूर्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य महा-
विषयत्वसिद्धौ अपूर्वसम्बन्धित्वमेव । अतएवाऽगन्तेत्यादिमन्त्रस्याऽप्य-
पूर्वसाध्यफलार्थत्वं स च सम्बन्धः प्रकृते श्रपणसाधनताख्यः समस्येव ।

ननु दधिश्रुतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्माप्राप्तिः ।
प्रणीतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च संयवना-
भावेन तदनुपपत्तेः । अतएव सौर्यादिचरुष्वपि वह्निरुपपत्त्यापाका-
भावात् कपालतद्धर्मानिवृत्तिवत् संयवनाभावात् प्रणीतातद्धर्म-
निवृत्तिरेवेति चेत् । प्रणीतानां वाक्येन पिण्डसंयवनसाधनत्वा-
वगमेऽपि आनुषङ्गिकहविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् सौर्यादि चरो
प्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः । कृत्वाचिन्तया वाऽयं विचारः । इयञ्च

प्रणोताधर्मप्राप्तिः सत्यप्यकर्मान्तरत्वेदधिमृतयोराग्नेयहविः श्रवण-
साधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वे नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचम-
सन्ध्यायेन स्थानापत्तैव नतु ब्रोह्मियवन्ध्यायेनेति ध्येयम् । ८ । २ । ११ ।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे “पृष्ठैः स्तुवत” इत्यनेन षट्पृष्ठस्तोत्राणि
विहितानि । तत्र बृहद्रथन्तरसामसाध्ययोर्वृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनाद्विकल्पः । तथा नोधसंख्यैतसाध्ययोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारौत्यादि चित्राधिकरणे कौस्तुभे स्पष्टं । तत्र च रथ-
न्तरपुरस्कारेण केचिद्धर्मा विहिताः । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मोले-
नोच्चैर्गेयमित्यादयः । केचित्तु बृहत्पुरस्कारेण बृहति प्रस्तूयमाने
समुद्रं मनसाध्यायेदुच्चैर्गेयमित्याद्याः । अत्रोभयत्रापि साम्नाःशेषित्व-
मेव नतु निमित्तत्वं उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्रापि
सङ्कीर्णा उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्या-
दृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणामवघातादिवत् सङ्करः । न ह्यनयोः प्रयाजानुयाजवत् समु-
च्चयो येनाऽदृष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्याऽपि
अदृष्टत्वे एव तात्पर्यमित्यपि सुवचं । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तोत्रसाम्नोश्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्करः । अतएव रथन्तरस्य-
“अभित्वाशूरे”त्यस्यामृच्युतपन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “बृहत्तसत्वा-
मिद्धिहवामह” इत्यस्यामुत्पन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेपि
न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताघटकत्वा-
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदेऽपि साम्नोऽन्तराभिव्यञ्जकता भिद्यते कण्व-
रथन्तरे प्रकारद्वयस्याऽप्यभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेश्च । अतएव केषुचि-

द्वर्गेषु रथन्तरोपादानं केषुचिद्वृत्त इति प्रतिनियतनिवेशाद्व्यन्तर-
त्वादि विवक्षया धर्माव्यवस्थेत्यप्यपास्तम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिगोतेः ऋगक्षरवृत्त्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाक्षरवृत्त्यंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोश्च गोतिभेदेन भेदात्तत्तदपूर्व-
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्गर्थ्यं । कश्चरथन्तरस्य वृद्धद्वय-
न्तरस्याऽनापन्नत्वेन तद्वत्स्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रित-
गीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुप्रपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगक्षराधिरूढगीत्यंशं
उच्चैस्त्वादिरूपधर्मासाङ्गर्थ्यस्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि सामद्वय-
जन्यनियमादृष्टभेदात्तत्तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्वर्गविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कश्चरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन
तद्वेदाभावात् साङ्गर्थ्याद्यनापत्तेरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽक्षराभिव्यक्त्यादेः पुनःस्फूर्त्तिकतया साधनतद्वर्गप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कृष्णलचरावपि
अवघाततद्वर्गाभ्यापत्तेरितिप्राप्ते—अत्यपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वैक्ये अवा-
न्तरकार्यभेदाद्व्यवस्थसिद्धिः । तथा हि स्तोत्रत्वं तद्व्याप्यवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः ।
अपि तु तत्तत्स्तोभकगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यासज्यहृत्ति । तासाञ्च
न योगपदं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः
संस्काररूपाण्यदृष्टानुत्पद्यन्ते तैश्च सकलगुणसमूहालम्बनात्मिका
तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

अवश्यं वाच्यम् । तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यंभावाद्दोषणीयावाङ्नियमन्यायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्मा इति न प्रकृतौ साङ्गर्थ्यम् । कण्ठ-रथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकतयैव ऋगन्तरजन्मसप्तदशसंख्यके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्संस्कार-प्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिरिति सव्यमनाकुलम् । ८ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृते ॥ वैश्यस्तोमे “कण्ठरथन्तरपृष्ठं भवती”ति श्रुतम् । तच्च प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधि-करणसामत्वसादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, नतु मैत्रावरुणादि-पृष्ठेष्वित्येति तच्चैव कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथरविकारत्वात्तद्धर्म-प्राप्तिरपि पूर्वाधिकरणोक्तरोत्या अप्रविवादैव । सा च किं समुच्चये-नोभयधर्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीय-संस्कारसमूहायाः प्रकृतौ तत्तद्वक्त्रमादिसामग्र्येभिर्देन विकल्पेनोत्-पत्तावपि वैश्यस्तोमे कण्ठरथन्तरतदाश्रयभूतऋगादिरूपसामग्र्यैरव्ये-नैकस्मिन्नेव सप्तदशसंख्यके संस्कारसमूहे तज्जन्यगुणाभिधानसमूहा-लम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविरुद्धसम्बोलनाद्वर्माणां समुच्चयोविरुद्धोच्चैस्त्वादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्त्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्वस्वैकजातीयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्ते-स्तादृशसाधनत्वंनैव चोपदिष्टयोः कण्ठरथन्तरादिसामतद्वचोर्विकल्पे-

नैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीवशाद्देजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः, निमोलनादेरपि सामग्रीत्वसम्पादकतया ऋक्साममात्रस्य तदभावात् । न च सम्मौलनादेरपि समुच्चयः सम्मौलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाद्देजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मौलनादिसमुच्चय इति इतरेतराश्रयत्वात् एकश्रुतौ जातिद्वयाङ्गोकारे साङ्ख्यप्रसङ्गाच्च । अतः सम्मौलनादौनामैच्छिको विकल्प एवेति । ८ । २ । १३ ।

॥ उभयसाम्नि ॥ यत्र संसवगोसवश्चेनादौ बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पे प्राप्ते “उभे बृहद्रथन्तरे भवत” इति श्रुतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साम्नोरेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाग्नेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके पृष्ठे अंशतः सामद्वयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तदधर्माः । यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं बृह च तयोरेव बृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणाधर्माणां व्यवस्थैव । न च त्रैकैककार्यं समुच्चितस्तोत्रद्वयविधानं येनेकैककार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्माः स्युः । विशिष्टविधिगौरवादप्राकृतकार्यतापत्तेश्च । यथावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात् । अतस्तत्तत् साम्नि तत्तदधर्मा एव सम्मौलनादयः । नैमित्तिकब्रह्माग्रतानियमस्तु सत्यपि सामद्वयं तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावाद्भवतोत्पत्तिं कौस्तुभे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्मापूर्वस्वैकजातीयत्वेऽपि समुच्चयानुराधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

इदञ्च पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले कृत्वा-

चिन्तयेति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु तेषु उभे बृहद्रथन्तरे भवत इति प्रकृत्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याद्बृहत् पृष्ठं भवतौ”ति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाघायायनिकस्ये रथन्तरस्य पवमानस्तोत्रं निवेशाभिधानात् पृष्ठस्तोत्रे उभयोः साज्जोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्मेलनादौन् धर्मान् गृह्णाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तरस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वात्तदभावे यूपावटस्तरणवर्हिर्वंदप्राकृतकार्यापन्ने रथन्तरादावप्राप्तेः । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिस्तत्रेतराद्येपकत्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदात्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आक्षिप्येरन् । तदा तदङ्गभूतस्तोभादौनां “प्रधानं नीयमानं हि तत्राऽङ्गान्धपकर्षतौ”ति न्यायिनाऽनुष्ठाने न काचित् क्षतिः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यसत्त्वे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पार्वणहोमयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्रवेण पार्वणौ होमौ जुहोतौ”ति श्रुतम् तच्च संस्थाभिन्नं कर्मद्वयं सुशर्प्यदेवताविशिष्टं विधीयते । न च हविःसमभिव्याहाराभावाच्चाऽयं देवतानङ्कितः । सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं होमद्वयं विज्ञतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः । न च पर्वण्यशब्दवाच्यकर्मसमुदायस्यैवाऽत्रदेवताभूतस्योद्देशांशेन संस्कारात्तस्य च विज्ञतावभावाच्चाऽतिदेशः । पर्वण्यशब्दस्य काले मुख्यतया कर्मणि लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अनोऽत्र कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्तएवातिदेशः । यदि तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वादौ स्मृतस्याऽपि पुनरकालकत्वसम्भावनानिमित्तकाश्रयापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्येत । तद्याऽपि विकृतौ तत्कालोनायामतिदेशे बाधकाभावादन्यकालोनायामपि पशुपुरोडाशदिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न काचित् श्रुतिः । अस्तु पार्वणशब्दस्य पृणतेर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववद्भावव्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वस्याऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्मपरत्वमेव । तद्याऽपि पर्वशब्दवाच्यस्याऽऽग्नेयादिसमुदायस्य विकृतावपि देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्बाधकम् । यदि तु सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत । तद्याऽपि पर्वत्वस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमग्नेयादिवृत्तितया समुदायवृत्तित्वाभावादपूर्वसाधनरूपेणाऽग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविरभिमर्शनमग्नवद्विकृतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यसाहित्यस्य चाऽविवक्षितत्वाद्युक्तोऽतिदेशः । प्रकृते तु तद्विशेष्येन देवतात्वेन तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपि वैमृधन्यायेनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयतादशायां विवक्षितसाहित्यानामग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमाद्विकृतौ च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्वणहोमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उद्देश्यसामर्थ्यानुरोधेनाऽऽग्नेयादीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विकृतावति-

देशोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अग्न्यग्नी-
षोमत्वादिनैव देवतात्वोपपत्तेः सौर्यसवनोयादौ तेषामतिदेशा-
नापत्तिः ।

इदञ्च सर्व्वं तद्वितस्य देवताविधायकत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्तं हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
तत्वानिश्चयात् पव्यञ्चि भवौ पव्यसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्वितोपपत्ते-
र्योग्यतयाऽपि तद्विधायकायोगात्तदाऽय देवताविधिः

मग्नवर्णादेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः पार्व्वणपदं
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभं चाऽजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषेवे”ति मग्नगतपूर्णमासामावास्या-
शब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशो न तु पव्यशब्दस्य । एवञ्च तत्रत्यपूर्ण-
मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावान्मन्त्राद्यप्यर्थालोचनया
कर्मपरत्वावगतिरेकैकस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्व्वोक्त-
रौत्यापशुपुरोडाशादिवत् सौर्यादावतिदेशे बाधकाभावः । न हि उद्दे-
शांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्यागांशे स्वरूपेणाऽऽग्नेया-
देर्देवतात्वं सम्भवति । अतो येनैव अपूर्व्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशांशं
प्रति संस्कार्यता, तेनैव रूपेण त्यागांशं प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेरिव पार्व्वणहोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैश्वधेऽपि
येनैव रूपेणाऽपूर्व्वसाधनविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यता, तेनैव
रूपेणोत्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वाच्चतु समुदिताग्नेयत्वादिरूपे
णेति उद्देश्यतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽऽग्नेयत्वादेसाऽविवाञ्छित-
त्वाद्युक्त एव वैश्वधस्याऽपि विकृतावतिदेशः । अस्तु वा तत्रोद्देश्यताव-

च्छेदककोटौ साहित्याद्यविवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपा-
देयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वे”तिव तद्विवक्षा ।

अतश्च सोमे विज्ञत्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्य-
त्तरत्वाभावाद्भातिदेशप्रसङ्गः । अन्वारभ्यणोयायां तु साहित्यादे-
रविवक्षा दर्शपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्त-
स्याभ्यतिदेशः । प्रकृते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन
परप्रयुक्तदेवतोपजौवित्वात् स्वरूपेणाऽऽग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्ते-
र्युक्तएवाऽतिदेशः । यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयो-
र्विज्ञतौ च सौर्यादौ तदभावादनतिदेश इति । तत्र, एवमपि
वैश्वदेवादिपार्वणे तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः । प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन
सौर्यादावनतिदेशापत्तेश्च । न हि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमा-
पूर्वप्रयुक्तत्वं हिःकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्य-
पूर्वाव्यवहितापूर्वत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयो-
रपि तुल्यमिति प्राप्ते । सत्यमेवं । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां
विज्ञतौ पार्वणहोमानुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृतौ साहित्यस्याग्नेय-
त्वादेःोद्देश्यतावच्छेदककोटौ विवक्षा न ग्रीहित्वादिवदविवक्षेत्येवं
तात्पर्यग्राहकत्वावसायात्तस्य च विज्ञतावभावादनतिदेशः पार्वण-
होमादीनां । अतएव नाऽऽचारेण तत्तद्विज्ञतिपर्युदासरूपेणाऽनन्त-
श्रुतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूत्राख्यप्याचारमेवोररौक्त्य समु-
दायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ८ । २ । १४ ।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्ममेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्मद्वयस्याऽपि

सन्निधानादवान्तरप्रकरणाद्वा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगतेः
कर्मद्वयस्याऽपि पूषमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-
देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानद्वयानुरोधेन च मन्त्र-
द्वयस्याऽपि तत्र तच्चाऽऽवृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहित्य-
बलाच्च सन्नत् स्मृतस्याऽपि पुनःस्मरणं “ताञ्चतुर्भि” रितिवन्नाऽनुपपन्नम् ।
नञ्च यथाक्रमं पाठो येनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽङ्गं भवेत् ।
एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽत्र सूक्तवाकवि-
भाग इति प्राप्ते । “समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध” इति
न्यायस्यैतत्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षत्वाच्चा-
न्युतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनःस्मारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-
स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभागः । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां
यदि समिदादिपदैर्हितोयान्तैर्विष्णुं यजतीतिवद्देवताविधिर्यदि वा
विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवताविधिरुत्-
पात्तवाक्यस्यन्तु समिदादिपद देवतानुवादोनामधेयमेव वा, सर्व्वथा
सन्निपत्त्योपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थत्वमेव पार्ष्वणहाम-
स्वाहाकारोत्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादीनामुपभोगाभावः ।
वेदे सर्व्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाऽऽग्नेये
उपयोगसम्भवात् समिन्मात्रस्यैव वा समिन्धनादावुपयोगसत्त्वेन
तस्यैव सन्निपत्त्योपकारकत्वमिति प्राप्ते । सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-
मग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-
पदैस्तत्प्रकाशनानुपपत्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्दे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्व्यणहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याऽपि आग्नेयादेरुद्देशाविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोद्देश-
सम्बन्धित्वात् पार्व्यणहोमसंस्कार्यत्ववदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-
तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्नेःसंस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि
“समिधोऽग्निं आण्यस्य व्यन्तु तनूनपादम्न आण्यस्य वेत्स्वि”त्यादिमन्त्र-
वर्णेष्वग्नेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-
प्रतीतिः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे
पश्यावतिदेशानुपपत्तेश्च । यत्स्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि
समिद्यागस्य सामिधेन्यङ्गभूतसमित्स्मारकत्वमिति । तत्र । तथात्वे
“यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बह्वोरिव यजतौ”ति लिङ्गानु-
पपत्तेः । अत्र हि इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽ,रोपितं बहुत्वमिति
सूच्यते । न च तत्समिन्धनाङ्गसमित्सु युज्यते वस्तुत एव तासां
बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तसमित्पदस्य
देवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञाबलेनेकस्यैव समित्पदार्थस्य मिद्धौ लिङ्ग-
वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका
एवेति न विज्ञतावूहितव्याः । ८ । २ । १६ ।

इति ओखण्डदेवविरचितायां भाट्टदोषिकायां

नवमस्य द्वितीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

तृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अग्नेरहं देवयज्यया व्रीहीणां मेधे”त्यादिमन्त्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदानां सूर्यनीवारादिषु हारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत् । तद्वशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समाधीयते । प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाऽग्निव्रीह्यादीनां लक्षणयैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशकायां विज्ञतावपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वाच्चीहः । न ह्यग्निव्रीह्यादिपदं शक्त्या अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि तु लक्षणयैव । “शक्यादन्तेन रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतिः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीतिः सिद्धौ नोहसिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्तिजन्यबोधद्वारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि संस्कर्त्यादित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि व्रीहित्वाग्नित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । लिङ्गकल्पप्रश्रुतिवाक्ये

तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतब्रीह्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव तादृशबाधेनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टवद्विशेष एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूद्देश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतश्चोपकारकपृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विज्ञतावनिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽग्न्यादिपदस्य सौख्यादौ बाधात् द्वारसिद्धयर्थं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निब्रीह्यादिपदानामवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विज्ञतौ लोपः । तत्र त्वेतावान् विशेषः । कार्याभावे लोप एव । अशक्यत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति ।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतश्चाऽग्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवक्षितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तन्न । तथात्वे प्रकृतावेव ब्रीह्यपर्यायाणां दलनादेशाऽनुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेः । येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च । यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यभाव इति । अत्र ब्रूमः । सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्यवाचकत्वसम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव सम्बन्धेन विज्ञताविति द्वारभेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वार्थदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्वसम्बन्धात् प्रकाश्यत्वोपपत्तेर्न मन्त्रान्तर्गता-

ऽन्यादिशब्दे शब्दलक्षणेति युक्तो ब्रीहपदश्च पदान्तरप्रक्षेपः ।
अतएव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ “पूयति वा एतद्वचोऽक्षरपदेन यदूहति
तस्माद्वचं नोहे”दिति ऋगक्षरोहपर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । अतएव
तत्कार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थं ऋगक्षरोहएव कार्यो
वैदिकत्वसामान्यात् । तदसम्भवे लौकिकवाक्योहः तथा “न माता-
मन्यता”मित्याद्यभिगुप्तैषे मात्रादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि “न माता वर्धते
न पिते”त्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाऽयं प्रतिषेधविधि-
न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु-
वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम् । नचोहस्य न्यायमिदत्वे विकृतिविशेषे
“विश्वेषां देवानामुस्राणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छागस्य
वपायामेदसोऽनुब्रूहि”त्यादिमन्त्रपाठवैयर्थ्यं तस्य मन्त्रभेषप्रायश्चित्त-
प्राप्तिफलकमन्त्रत्वसिद्ध्यर्थत्वात् । ८ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मौल्यचरौ “पौण्ड्ररौकाणि वर्हींषि भवन्तौ”ति श्रुतं ।
तत्र वह्निःपदेन तत्कार्याणि हविरासादनवेदिस्तरणहोतृषदन-
पवित्रकरणादीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्ड्ररौकाणि विधोयन्ते ।
जन्यत्वसम्बन्धाद्येकस्य तद्धितः । तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते “स्तृणीत-
वर्हिःपरिधत्त वेदिं जाभिं मा हिंसोरमुपाशयाना * दर्भे स्तृणीतह-
रितैः सुपर्णेः निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्नस्य” इति मन्त्रोक्तं वर्हिःपदे
दर्भपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽपूहितव्यो न वेति चिन्तायां
गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहः ।
कथञ्चिन्मान्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

* जयामि मा हिंसोरिति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपञ्चवाचित्वादर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेर्न पुनःपदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतोहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते ।

विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपञ्चवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पञ्चादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रकृतान्विव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदस्य तन्निष्ठगुणवाचिपदान्तराह आवश्यक एव । तच्च यद्यपि “पुण्डराकं सितान्भोज”मिति त्रिकाण्डोद्यस्मरणात् सितपदं प्रसज्यते, तथापि “यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमन्विषी” इति वेदे प्रयोगात् पुण्डरीकाच्च इत्यादौ रक्ताभोज एव शास्त्रस्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताभोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदोषिकायान्तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोहवत् । अतःपार्थसारथेरक्तगुणस्याऽपि तेनैव प्रकाशनाच्च रक्तपदोहः सिध्येदिति ध्येयम् । ८ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दैचे पशौ “यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्युपन्यसेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपसृश्योयद्येकं यूपमुपसृशेदेष ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बह्वनेते ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्संख्याकस्पर्शएवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । स्पर्शः परं विहितः अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादक्षप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन च विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्गतया

विधेयते । नहीदं दोषनिर्घातार्थं येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः । यन्नस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-
त्वत्र स्पर्शनिषेधाधिकाद्यादिशब्दोपादानाच्चाऽस्यप्रतिग्रहेष्टिवैलक्षण्य-
माशङ्क्येत । ततोऽस्त्वयं विहितत्वेव यूपान्धारम्भादेः स्पर्शस्य ग्रहणा-
ग्रहणवत् पाक्षिकत्वसिद्धयर्थो निषेधः । ततश्च तत्करणपक्षे अयं
मन्त्रपाठोऽङ्गमिति यदिशब्दाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-
भिर्या निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्क्येत, ततो निषेधस्याऽपि
क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन “नाऽमृतं वदेन्न-
स्त्रियमुपेया”दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः । स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापाद-
कत्वावसायात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थ एव ।

एवञ्च यूपानेकत्वन्यायादेवै“तौत” इत्याद्युद्बोमन्त्रत्वसिद्धयर्थं पुनः
पठ्यते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि
हावित्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः देवसन्निधिपठितानां त्रयाणा-
मेषां पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्षसिद्धयर्थत्वा-
दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यन्नस्य पापापरपर्यायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे
यन्नप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्त्तरि सञ्चारसङ्कीर्त्तनेनाऽस्य
निषेधस्य यन्नप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालीनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-
रस्याऽपि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा
पुरुषार्थत्वमेव । अतएव सूत्रभाष्यस्य स्मारस्याद्यूपकार्यापवर्गोत्तर-
मेवेदं प्रायश्चित्तं नतु वार्त्तिकदिस्मारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्श-
ऽपीति ध्येयम् ।

अतएव यन्नस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्वं कारणा-
भावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शोऽपि
न दोषः । अतएव “यूपचित्याद्युपस्पर्शने ज्ञाया”दिति स्मार्त्तमपि
प्रायश्चित्तं वह्निःक्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।
अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादन्तःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-
मपि । तदा तु ऋत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्पर्शः शामिच्च-
विषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽऽर्त्विज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा
यूपकार्योपवर्ग एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्य-
प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रत्रयमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संख्याकस्पर्शे निमित्ते
तज्जन्यदोषनिर्घातार्थं विधीयते । नतु कश्चित् कस्यचिद्गृह इति
सिद्धम् । ८ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ दैक्षेण्यपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमात्रातम् ।
“अदितिःपाशं प्रमुमोक्षेत्”मित्येकवचनान्तमेकं । “अदितिःपाशान्
प्रमुमोक्षेत्तानि”ति बहुवचनान्तमपरं । तत्राऽन्वयाऽपि विकल्पेनैक-
पाशकायामेव प्रकृतौ निवेश इति वक्ष्यते । तदेतन्मन्त्रद्वयं द्विपशुकायां
विज्ञतावतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनान्तस्य तावत् प्रकृतावेव समवेत-
पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्विवचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहःशक्यः । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्मन्त्रेणैव
प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा
साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विज्ञतावनूहः ।

अस्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वादर्थक-
त्वस्याऽन्वायत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्या

अथावयवजन्यावयववृत्तिसंस्थात्वसम्बन्धेन प्रकृतावेकत्वलक्षणाया इव
 विकृतौ द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनूहः । नचैवं “निषिद्ध
 मुपांश्चि”त्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि ऋन्दसि
 भवतोऽनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विकृता-
 वदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृतौ
 दृष्टत्ववदतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षणाऽस्य
 मन्त्रस्योपपत्तेरेकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः । अतो द्विपाशकायामपि
 विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं । निरुक्त-
 सम्बन्धेन द्वित्वे लक्षणासम्भवस्तथाऽपि सा किं “मुपांस्तु” इत्यनु-
 शासनशिष्टतया निरुक्तलक्षणा वा स्या “ऋक्षायां घोष” इतिवत् साम्प्र-
 तिकी वा, नाऽऽद्यः अनुशासनस्य “दृष्टानुविधिः ऋन्दसो”त्यनेन यत्रैव
 पाठाख्यं दर्शनं तद्विषयत्वेनेव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाण-
 प्रमितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च
 ऋन्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतः ऋन्दसविधेः पठितमात्रविषयत्वा-
 द्विकृतावतिदिष्टमन्त्रे अप्रवृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरुद्धलक्षणया द्वित्वोप-
 स्थितिः । ८ । ३ । ४ ।

॥ नान्यः ॥ अनुशासनाविषयौभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गी-
 कारे अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रकृतौ यथा
 वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तथा विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्रकृत-
 वृत्तिबाधात्तद्धारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्यानु-
 रोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यम्भावः । स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्य-
 वाचकं पदं प्रयोष्यामह इति न्यायात् । अतएव द्वित्वोपस्थित्यर्थम्

अङ्गुलिविन्धासोप्यनाशङ्क्यः मन्त्रपदान्तराशामर्थबोधकत्वानापत्तेः ।
अतएव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकृतौ
निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन्मन्त्रत्वात् इह शक्त्या
बहुत्वप्रकाशके तस्मिन्मन्त्रत्वानुपपत्तेः । ८ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्षेण निवेशमङ्गौ-
कृत्य विज्ञतावृद्धिर्निमित्तः । स एव त्विह चिन्वते किं बहुपाशकाया-
मुत्कर्ष उत दैक्षेण एव निवेश इति । तत्र बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान-
सादेश्यादेर्बाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विज्ञतावुत्कर्षः । न च तद्वत्
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवा-
नर्थक्यतदङ्गन्यायसङ्गतस्य क्रतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य
सत्त्वात् । नचैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्म-
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैक्षेऽपि सम्भवेन तत्प्रति-
पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानसादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावाच्च
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति । वाच्यम् । अने-
केषामपि पदानामेकत्रोच्चादिपदानुरोधेन ब्राह्मिप्रयोग एव सङ्कोच-
वदुत्कर्षस्याऽप्युपपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदाना-
मुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मेषोवर्ज्यं
सङ्कोचवद्गुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च प्रातिपदि-
कार्थवलिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति-
संख्यादेर्गुणत्वे प्रमाणाभावाच्च । एवञ्चैकवचनान्तपाशमन्त्रेण
विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदिति प्राप्ते ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बह्वना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्यान्ययित्वरूपसत्त्व-
समाख्यानुरोधेन पार्श्विकान्ययवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
कायं प्रत्यप्राधान्येनेवाऽन्वयाच्च । नचैवं लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधान-
भूतबहुतरतरपदसङ्कोचस्याऽप्यनापत्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
भूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणादिबाधपसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
सङ्कोचे अवर्जनोयतया नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याऽन्याय्यत्वाच्च । यूपादिपदानान्तु गुण-
त्वाभावात् तद्व्यतिरेकेणैतरपदानां प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वा-
भावाच्चोत्कर्ष इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोऽन्वोचन-
मात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
नपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तस्य पाशसंख्या-
प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतोप-
योग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचनं “सुपांसु”
इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाग्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयवविवृत्तित्व-
सम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थमेव ।

एवञ्च फलमुखत्वाद्विषमशिष्टोऽपि विकल्पो न दोषायिति
धेयम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैवोद्देशेन बहुपाश-
कायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफल-
मन्त्रत्वमात्रसिद्धिरूपं मन्दं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ अपूर्वम् ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः “पत्नीसन्नह्ये”त्येकवचनान्तो
मन्त्रएकपत्नीकप्रयोगइव द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयो-
क्तव्यः । न च लिङ्गेनैकपत्नीकप्रयोगएव मन्त्रोऽङ्गं द्विबहुपत्नीक-

प्रयोगयोस्तूहेनाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वसाधारणत्वाच्च । यच्च हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च कार्यसुखेनाऽतिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहः । न च प्रापकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वे अत्र च पाश्यायेन प्राप्तिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगान्नाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपक्षो-प्रयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपशूनां समानविधानत्वकृत्वा-चिन्तायां “प्राप्ता” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेषीवर्जं सङ्कोचवदिहा-प्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तावपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । नह्यत्र द्विबहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथैव हि शुक्ला घटा इत्यादौ शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाऽन्वयः । तथैकवचनाभिहितस्यैकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तित्वेनाऽन्वये न काचित् क्षतिः । न वैवं “बहुषु बहुवचन”मित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वा-पत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दबोधे विवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं पशुना यजेतेत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणेऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छिकपञ्चन्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतश्च द्विबहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहो न वा “व्रीहोणा मेधे”तिवल्लोप इति सिद्धम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विवक्तौ ॥ एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपक्षीकप्रयो-गयोरपि मन्त्रस्याऽविकारे सिद्धे विवक्तौ द्विबहुपक्षीकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नोहः । नचैवमनेक-
पाशकायां विवृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-
स्यैकत्वेन तद्वतैकवचनस्याऽपूर्वसाधनवृत्तिपरिच्छेदकीभूतसंख्याप्रका-
शकत्वेन विवृतावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यभावात् ।
प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपद्मनेकत्वावरुणप्रयोगविषयिणि
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्याप्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ अग्निगुः ॥ एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्वपक्षे “प्रास्मा”
इत्यग्निगुप्रैषएकवचनान्तएव तेषु प्रयोक्तव्यः । पद्मोशब्दवत् ।
नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि-
प्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य श्रुत्या
स्त्रीपुंगणे असम्भवस्तत्राऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावान्नेषीवर्ज-
पुंशब्देव सङ्कोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वासिद्धान्ते तु
“प्रास्मा” इत्ययं वचने लिङ्गे च “प्रैभ्यो स्यामिं भरतादि”त्येवमूहितव्य
एव । तदेतत्तर्तीयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमाच-
कथनम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ प्रतिनिधौ ॥ यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमो यथा
नीधारपूतोकादौ तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यावयव-
समानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
द्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् “व्रीहीणां मेधे”ति
मन्त्रोऽपि अविकारिणैव प्रवर्तते । नतु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्त्यतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नौवारगतब्रीह्यवयवादौ ब्रीहित्वजातौ प्रमाणाभावेन तच्च कथं ब्रीहपदप्रयोगः । पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन ब्रीहपदवाच्यब्रीहित्वजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रीहपदेन लक्षण्या ब्रीहत्वसाधनताक्षिप्तसाधनताकत्वसम्बन्धेन ब्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नौवारगतब्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः । ब्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन हि ब्रीहित्वजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनस्तदवयवानाञ्च साधनता त्वर्यादाक्षिप्यते इत्युक्तं दृतीये ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य ब्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन ब्रीहपदेन ब्रीह्यवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं त्ववयवावयववृत्तिजातिरिति पूतौकगतसोमावयवेष्वपि साऽस्यैव पूतौकगतविजातौयावयवबाह्यत्वात् तु सा नाऽभिध्यन्यते । अतस्तच्चाऽपि नोहः । यदि हि नौवारत्वादिना नौवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासम्भवे कर्मविध्याक्षिप्तानां संस्कारविधुत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाद्भवेदपूरुहः ।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नौवारेषु ब्रीहधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्यपि ब्रीहिकार्यापन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्षत्वाद्युपावटस्तरणवर्हिषीवाऽतिदेशकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा यूपावटस्तरणेऽपि वर्हिःसाध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु “तमस्मैभक्षं प्रयच्छे”दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम् । यदि तु द्रव्यमात्रासम्भवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

नोवारणां साधनत्वावगम इति विभाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे समानविधानत्वेऽपि “ब्रोहीणां मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव नोवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेन्न तूहः ।

इयमेव च द्वयो गतिर्यत्र नाऽवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽव-
घातप्रतिनिधितयानखनिर्लुञ्चनादौ । तत्र सर्वथैव धर्माणां
लोपोऽ“धिसवनमसि वानस्पत्य”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते
तु नोवारपूतौकादौनाम् अवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्य-
शास्त्रेणैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव ब्रौह्मादिपदघटितमन्त्र-
स्याऽपि अनूहेन प्रास्यविघातः । तदेतदपि तार्त्तियाधिकरणस्य
प्रयोजनमात्रकथनम् । ८ । ३ । १० ।

॥ असंसर्गिषु ॥ दैचे अभिगुप्रैषे “उदीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात्
सूर्यश्चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षममुन्दिशः श्रीं
पृथिवीं शरीर”मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने द्विवचनबहु-
वचनोहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनूहोऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये
तूहानूहचिन्तायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाद्वासन्य-
हृत्येकमेव कथ्यते । अभिमतश्च परेषामपोदं प्राणवायौ । अतश्च
तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतार्थकमेव पशुभेदे तद्भेदादूहितव्यम् ।
प्राणपदवाक्ये प्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽपेक्षत्वादेकमेवेति तत्र सुतरा-
मूहः । शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो
व्यासन्यवृत्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तिः एक-
गोलकमात्रवृत्तिखण्डचक्षुरन्तरेणैव चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्न-
देशावस्थिताश्रयभेदे तदाश्रयभेदस्य रूपादावैतत्सर्गिकस्य त्यागेन

व्यासज्यहृत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावादन्यथासर्वप्राणिसाधारण्येनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावस्मादिष्टसिद्धापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तच्च प्रमाणान्तरवशात्तैजसादोत्यन्यदेतत् । तच्च पद्मोन्यायेनेकत्वस्य
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽपुनपत्तेरनूह एव ।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासम्भवात् ततो निर्गत-
स्यैवाऽत्र चक्षुःपदेनाभिधानं । न च पर्यग्निकरणोत्तरमेवाभिगुप्रेषात्
तदानोच्च चक्षुरादौनां गोलकस्थत्वाच्च निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुच्यमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतश्च निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोषप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गणैकीभावात्
प्रकृतावेकवचनं निर्व्विध्यम् । ततश्च विकृतावपि तथैव सम्भवादनूहः ।
न हि निर्गतचक्षुषां प्रदोषानामिव भिन्नदेशवस्थानस्यैवकल्पनात्रैकी-
भावः । एकगोलकनिमोलने तत्पुरःप्रदेशवस्थितघटादेर्गोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत्र च तेजस्त्वादिवच्चक्षुषादिकमपि अवयवावयविहृत्तिजातिः ।
तेन तत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारब्धोवयव्यऽपि चक्षुरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्यघ्राणेन्द्रियेऽपि बोध्यम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावसम्भवस्तथापुन्यमानस्य कारणौभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
लयपरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुच्य-
मानतया असमवेतार्थकत्वादनूहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं केचि-
दिच्छन्ति । ८ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रैषे “एकधाऽस्य त्वचमाच्छता”दिति श्रुतम् ।
तत्र षष्ठ्यन्तं द्वितोयान्तश्च पशुगणे द्विवहुवचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भाक्त ऊह इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृतावेकत्वाच्चोद्देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थाऽसम्भवेन त्वचःसाकल्यसम्पत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वंस्येव ग्राह्यत्वेऽपि विज्ञतावश्रुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावादेकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वच्छेदनसाहित्यमेव शक्या प्रकाशयत इत्यविकारादनूहः । यदि तु उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णोतस्तस्य तदर्थपृष्ठभावेनैव प्राप्त्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्वकल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विज्ञतावपेक्षधाशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । सङ्गदुश्चरितेनैवेकधाशब्देन सर्व्वत्वगुणैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचामेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितम् तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्त्रैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्यान्वयबोधोपपत्तेर्नार्थोऽभ्यासेनेति प्राप्तेः ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वं फलोपधायकता विज्ञतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वं एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्भावानुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्य्यान्तरनैरपेक्ष्येणैकत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्याप्तिसंसर्गको निर्णयोजनितः । न चाऽसौविज्ञतौ सङ्गदुश्चरितेनैक-

धाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्षेण सम्भवति । तस्य समुदितत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकोक्तत्वाऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसम्बन्धनस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारिकारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्तिः । अतः प्राक्तसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्तबोधजननार्थं एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आवश्यक एव । सोऽयं अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवह्रियते न तु अयं वस्तुतः संस्कारोद्भादिसाधारणोद्बलक्षणाक्रान्त इति धेयम् । ८ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तत्रैव प्रेषे “उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेध”मिति श्रुतम् । केषाञ्चित् तु शास्त्रिणां “मेधपतयो मेध”मिति । तत्र न तावच्छास्त्राभिदेनाऽत्र मन्त्रभेदः । एकदेशवैलक्ष्येऽपि शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वावगतेः । ततश्च तदर्थोऽपेक्षक एव वाच्यः । तेन मेधस्य पशोः पतिर्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां तत्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविषयकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुर्भोगसाधनत्वेनाऽऽसौत् तं मेध्या भवन्त ऋत्विजः दुरो यज्ञहारश्चोत्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत स्त्रियदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे देवतायै मेधं पशुमाशासाना मेध्या भवन्तस्त्वं दुरःप्रति उपनयतेत्यर्थः ।

केचित्तु देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेधप्राप्तद्वीया
दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनुपपन्नयतेत्यर्थं इत्याहुः । सर्वथा विल-
क्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः । न च बोध-
हयजनकत्वे सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वमिति नियम-
भङ्ग एव दूषकतावीजं न च तदत्राऽस्ति शास्त्रामेदेन द्विःश्रुतस्य
सकृच्छ्रवणाभावादिति वाच्यम् तद्याऽपि लिङ्गकल्पितश्रुतेरनेकत्व-
कल्पनागौरवमिया एकस्यैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तदिह किंपरत्व-
मिति चिन्तायां देवताया विग्रहाद्यभावेन स्त्रामित्वापरपर्यायपति-
त्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः
पाश्र्वन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वैक्याद्यजेतेतिवदेकवचनं
पन्नोयजमानाभिप्रायेच च वसानाविति वद्विवचनम् । अतएवैक-
पन्नौकप्रयोगे द्विवचनान्तएव मन्त्रोऽन्यच्च त्वेकवचनान्तएवेति
नाऽस्मभ्यस्ते विकल्पोऽपीति प्राप्ते,—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यं दक्षिणा-
दीनां चाऽश्रुतानां कल्पनाच्च तदाशासनमपि सम्भवि । अतोदेव-
स्त्रादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं देवताया अपि स्त्रीकाराख्यसम्बन्धस्य द्वितीय-
साधितत्वात् तमादाय मेधपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव । वचनान्तु
त्वदुक्तरीत्येव देवतात्वस्य अम्बौघोमयोर्व्यासज्यवृत्तित्वादेकत्वोपपत्ते-
रधिष्ठानमेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाऽपुनरुपपन्नमेव । कर्तृत्वइव च
देवतात्वेऽपि मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचित्
क्षतिः ।

एवञ्च विकल्पोऽपि फलमुखत्वाद् दोषाय । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सचे द्वयोरपूज्यो विकल्पश्च अर्थद्वयानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यच्च देवतात्वमेकमधिष्ठानम् एकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः । एकवचनान्तस्य त्वविचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत” “वैश्वदेवं धूम्रमालभेत” “स एतान् पशूनादित्येभ्य आलभेत”त्यादौ । अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहुवो देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवत्वान्नाऽत्रशब्दानां बहुत्वं । तथाऽपि देवत्वादिव्यवहारसिद्धार्थं कल्पस्य स्त्रीकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्त्रीकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थत एवोपपत्तेरर्थ एवाऽत्राऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यत इति तद्बहुत्वोपपत्तिः । एवमादित्यानामपि बह्वनामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात् । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्षणस्याऽऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि लक्षणायां स्वशब्दाश्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादाश्रयरूपेऽर्थे बहुत्वोपपत्तेः । अतश्च तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन द्विवचनान्तस्योहः । देवतात्वमेकम् अनेकत्वे प्रमाणाभावात् । आदित्येभ्य इत्याद्याऽपि न बहुत्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽर्थिकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्तत्तत्त्वैकत्वमेवेति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम् । अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वभेद इति न

तदिहोदाहरणं किन्त्वग्रिमसूत्रएव । तदेतत् पूर्वोधिकारस्य
प्रयोजनमात्रकथनमिति मन्तव्यम् । ८ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं त्वेकमनेकं
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूराहो यथा “त्वाद्” पाद्वीवतं अग्नये पावकाय
पशुमालभेत” । “आग्नेयः कृष्णश्रोवः सारस्वती मेघीवभुः सौम्य”
इत्यादौ । अत्र त्वष्टृपद्वीवतोरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्वि-
चतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहरणे तूभयभेदः । अतस्तत्र
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावशेनोहः । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-
द्वयपरत्ववशेनोहाङ्गीकारे प्रकृतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरपुत्रभयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-
सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमपुत्रप-
स्थापयति । अग्नौषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदादश-
क्येव । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन्स्त्रीकाराख्यसम्ब-
न्धस्य देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमपुत्रपस्थापयतीति सत्यऽपि विषयता-
भेदे उभयोरपुत्रभयोपस्थापकत्वाद्विकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदोषिकायां

नवमस्य तृतीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ षड्विंशति ॥ तत्रैव प्रैषे “षड्विंशतिरस्य षड्क्रयस्तानुष्वगोष्ठा-
वपतादिति” श्रुतं तत्राऽस्य मन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-
प्रकाशकत्वसम्भवे असमवेतार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वादविकार एव पशुगण
इति तावदनाशङ्क्यं विकारोऽपि कीदृग्विध इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-
र्यावत् पशुगतसमस्तवर्गप्रकाशनार्थं षड्विंशतिरस्येति पदद्वयावृत्ति-
रेव । अतएव प्राप्ततपदबाधे प्रमाणाभावाच्च कचिदपि एकवचनोऽहः ।
“अदितिःपाशं मेधपतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव सर्वपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाऽभ्यासकल्पने
लाघवाच्च । अन्यथा द्विधा चिधेत्येवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यासानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुहे-
यत्वादपूर्वसाधनोभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विज्ञतावपि पशुबहु-
त्वादेरपूर्वसाधनोभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यभाव
इति वाच्यम् । “आग्नेयं कृशाग्रोवं सौम्यं वभ्रु”मित्यादौ पक्षे कत्वस्यैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेनाऽतिदेशप्राप्तस्य पक्षे कत्वस्यैव

तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रकाशनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता । न तु सूर्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः । यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्या पशुभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशुमेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरुपन्यस्ता । सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाक्यार्थरूपस्य चाऽशब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशुहेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्तयुक्तौव पदद्वयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यागानां यौगपद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्यस्याऽपि यौगपद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वाच्च किञ्चित्प्रत्ययमात्रस्यैवाऽभ्यासः । “अदितिःपाश”मित्यादौ तु गुणानुरोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्युक्त एव ।

यद्यपि च बहुत्वं न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनाऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैवाऽवश्यकत्वात् । नचैकवचनान्तपक्षीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसन्देहजनकतया निर्णायकत्वाभावात् । प्रकृतिवद्भावबाधप्रसङ्गेनाऽप्रयोज्यत्वादतएव “द्विधानयोस्त्वचे”त्याद्युहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नद्वयसाध्यच्छेदनकत्वशङ्काजनकतया निर्णायकत्वाभावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम् । प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्यौगपद्यसम्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव

युक्तम् । तत्रापि षड्विंशतिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशत इत्येवं वचनएवोहः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यस्याऽयमर्थो निर्णीयते । तथाहि । सर्वत्र द्वौ त्रय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंशत्यादयस्तु संख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्ग्यत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैवं विंशतिर्गवामिति वदं क्रौणां गुणत्वे वंक्रौशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्तादयः पर्वत” “पञ्चपञ्चाशतस्त्रित्तः संवत्सरा” इत्यादौ लक्षण्या संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वंक्रिमलक्षण्या वंक्रिशब्दाऽपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः ।

न च लक्षणाभियैव संख्येयवंक्रिप्राधन्यं विंशतिर्गाव इति वदिति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्यसम्पत्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विकान्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि वंक्रौणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा । न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमलक्षण्या संख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशब्दाश्रयसमवेतवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् । तव मतेऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्वशब्दाश्रयसमवायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । नचैवं विनि मनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः । “षड्विंशती अनयो वंक्रय” इत्येवं वचनोऽह एवेति प्राप्ते ।

“ता अनुष्ठगोच्चयावयता” इति वंक्रोणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाऽदृष्टार्थतापत्तिः ।

एवञ्च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसमवेतार्थत्वाच्चेवोहसम्भावना । अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वादूहः । अतश्च “द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय” इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रकृतावप्येकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपौदं समासवचनं एकधा षड्विंशतिरिति “द्विद्विर्बद्धना” मित्याश्रलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्यनूहवदभासोक्तुमुचितम् । तथाऽपि “षड्विंशतिरिति समासेन वे”ति साङ्ख्यनसूत्रमूलभूतश्रुत्या पक्षे समासस्याऽप्यभ्यनुज्ञानाच्च विरोधः । अतएव पक्षेऽभ्यासेऽपि द्विवारमेव न तु यावत्पशु । एकधाशब्देऽप्येवमिति द्रष्टव्यम् । वोऽस्यैव यावत् पक्षेकप्रत्यक्षेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधे सवनोयपशुरश्वस्तूपुरगोमृगौ चेतरी विहितौ । तेषामेकप्रयोगत्वात् तन्मेणाऽभिगुप्रे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्विक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिर्विक्रिकत्वात् पूर्ववत् समस्य वचने षडशीतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम् । तत्रायं मन्त्रः समान्नातः । “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो वंक्रोरश्वस्य स्वाधितिः समेति । अष्टिद्रा-

गात्रा वयुना कृणोत परव्यहरनुषङ्गाविशस्ते”ति । अयञ्च लिङ्प्रकरणाभ्यां वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादौ अतश्चौपदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्याऽग्निगोरक्षविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांशे बाधादश्चस्याऽयं मन्त्रान्ययोऽस्तु द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय इति समास इत्यपि प्राप्तम् ।

तच्चेदमपरं वचनं “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्तायां न तावदत्रप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्तादृक्प्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेरसम्भवः । अन्ये ऋग्लक्षणापत्तिश्च ऋक्प्रतिषेधे च षडशीतिरित्येवं समासस्यैव प्राप्तेः षड्विंशतिपदयुक्ताऽग्निगुप्रैषस्याऽप्राप्तत्वेन तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च षड्विंशतिपदेन षडशीतिपदोपेताग्निगुप्रैषलक्षणाया तस्याऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न गिरागिरितिवन्न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इरापदवह्निधानं । तद्वदेव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्थानापन्नत्वं विधानबलाच्च मन्त्रान्तर्गतषड्विंशतिपदेनाऽश्ववंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च षड्विंशतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यम् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । “अत्र ह्येवाऽवपन्तो”त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधिदर्शनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम् षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवाऽयोगव्यावृत्तिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूपं फलमादा-
यैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतश्चाश्वे “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो”-
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदनैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यापत्तेः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च ।
निबृत्तद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृतेस्तावत् षड्विंशति-
पदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तत्वेन विधानासम्भवः । षड्विं-
शतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिवृत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवा“ऽत्र-
ह्येवाऽवपन्तो”त्यादावेवकारार्थविधौ “न तौ पशौ करोती”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारण्यले प्रतिप्रसवरूपता सवि-
षयस्याऽनुवाद्यतेव वाऽनुभवसिद्धा । शब्दशक्तिवैचित्र्याऽनुभव-
सिद्धस्याऽपक्वोत्तमशक्यत्वात् । न च वैशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽभिगौ षड्विंशतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे “न चतुस्त्रिंश”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेणाऽऽंशे प्राकृताऽभिगुवाधेन तत्र षड्विंशति-
पदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थेव ।

आश्वलायनमताङ्गीकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वात्
प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्विं-

विंशतिपदोपज्ञचितषड्शोतिपदोपेताभिगुप्रेषज्ञतया तस्यैव प्रति-
प्रसवः । सोऽपि न विधेयः । एवकारिणाऽनुवाद्यत्वावगमात् ।
तत्प्राप्तिश्चेत्यम् । “न चतुस्त्रिंश”दित्ययं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः ।
चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तदादिसम्बन्धमन्त्राभिधानात् । पदमात्र-
प्रतिषेधे तच्च षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन “षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”-
दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः । अतोवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधएवाऽयं
ततश्च “न तौ पशौ करोतौ”तिवद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । अभाव-
पक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य षड्शोतिपदोपेतस्याऽभिगोरेव न्यायेन प्राप्त-
त्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः ।

आश्वलायनमते तु “षड्विंशतिः षड्विंशतिश्चतुस्त्रिंशदेषां वंक्ष्य”
इत्येवमाकारकाऽभिगुप्रेषस्य षड्विंशतिपदेन लक्षणात्तस्यैवाऽयमनु-
वादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽभिगुप्रेषस्यैव प्रतिप्रसव-
विधिः । वाचनिकेन चाऽभिगुप्रेषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य
बाधाम् चतुस्त्रिंशदिति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य
वाचःस्तोमादौ विनियोगश्च वेयर्थमपि । एवञ्च विकल्पोऽपि
नाऽष्टदोषदुष्टो भविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याहृत्तेरन्ययोगव्याहृत्ते-
र्वाऽनुवादो भविष्यतीत्यपास्तः । निषेधपूर्वकैवकारस्यैव एवकार-
सम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतिः । तादृशस्यैव यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि
स्यसम्बन्धिविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपवासाः पतन्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं
गच्छेत्त्यत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिद्धम् । यत्र
तु न निषेधपूर्वकता तच्चाऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् क्षतिः । यथा “अचक्ष्मे वाऽवपन्ती” त्यादौ । प्रकृते तु एवकार-
सम्बन्धिनोऽभिगुप्रेषस्याऽविधेयत्वाच्च चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च “न तौ पशौ करोती”तिर्वाङ्मन्त्रः ।
षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सन्नकरणप्रशंसया
करणस्यैव निन्दार्थवादः । एवञ्च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
बाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवत् विरुध्यते ।

नचैवमभिगुप्रेषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-
स्यान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुस्त्रिंशदि”त्यस्यैवाऽनुवादत्वं
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्प-
स्याऽपरिहृय्यत्वात् । अतएवा “अचक्ष्मे वाऽवपन्ती” त्यादावप्राप्तपरि-
संख्यैवाऽङ्गोक्तता कौस्तुभे । तन्मन्त्रकारस्य तु तत्रैवकारार्थविधि-
मङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्वदेव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुहरो न तु मम । न च तवाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्थ्यम् एवकारस्यऽऽयोगव्यावृत्त्यन्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतया
सन्दिग्धार्थकत्वेन निःसन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् ।
अतः सिद्धोऽश्वमेधेऽप्यभिगावूहः ।

अथ च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन च भाष्यकारिणैका-
धिकरणं वार्त्तिककारेण चाऽधिकरणद्वयमाश्रितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् । ८ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट ॥ अभिगुप्रेष एव “वनिष्टुमस्य माराविष्टोरुकं मन्त्र-
माना” इति श्रुतं तत्रोरुकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चिन्तायां वपायामुरुकशब्दप्रयोगाभावादन्वत् वेदे लकारस्थाने

रकारदर्शनासौकेऽपि च रोमाणि लोमानीत्यादौ रलघटितपदयोः
समानवृत्तिकत्वदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततस्योलूकबुद्ध्यावनिष्टं
माच्छिद्यतेति मन्वार्थः । ततश्चवपानेकत्वेनोरुकशब्दस्योह इति प्राप्ते ।

न तावद्वनिष्टोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते । हृदयादिवत्तस्य
हृदिहने लवनस्याऽवश्यकत्वात् । नाऽपि उलूकसादृश्यबुद्धि-
लवनकाले निषिध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत उरुकशब्देनाऽवयव-
योगेन वपाभिधानमेव वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना भ्रात्र्या वनिष्टं
माच्छिद्यतेत्यर्थः । वनिष्टोर्वपायोगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अत-
स्तस्य पूर्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगस्योरु-
शब्दोपिस्तोर्णवाचौ दोषश्छान्दसः । कशशब्दो मेदोवाचौ नामैक-
देशे नामग्रहणात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं समासो
वा विस्तीर्णं मेदोवपाख्यञ्च तदर्थः । न च रूढ्या योगबाधः । रेफ-
घटितस्य पदस्योलूकेऽपि रूढ्यभावात् । अतश्च वपानेकत्वे उरुणिका-
नोति पदद्वयपक्षे उरुकाशीति समासपक्षे च ऊहः कार्यः । ८ । ४ । ३ ।

॥ प्रशंसा ॥ तत्रैव प्रेषे “प्रशंसावाह” इति श्रुतं अत्र कृणुतादिति
अनुषज्यते । तत्र प्रशंसित्यनेन किं करणीभूतः शास उच्यते उत
प्रशस्तत्वमिति चिन्तायां प्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रशंसेति तृती-
यान्तं अकारलोपेन कृत्वेन च शासवाचिशासशब्दशासिं वैशासभाव-
ज्यते इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्चासिना खङ्गेन बाह्वृद्धिन्द-
तेति प्रेषार्थः । यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतश्छेदेन
विहितस्तथाऽपि बाहुच्छेदेन मान्दवर्णिकोविशेषविधिरनेन न विरु-
ध्यते । अतश्चाऽश्वमेधे “शतं वाजताहरितच्छरवोसयो भवन्तो”ति

असिबहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्तं भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्दवर्णिकशासविधिकल्प-
नायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति तत्तु स्वयमेव “दश-
प्रयाजानि द्वाशासमाहरे”ति वाक्यस्य लिखितत्वाच्छासस्याऽपि पशौ
विहितत्वेनोपोक्षितम् ।

वस्तुतस्तु वीधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शासपदस्य
स्वधितावपि शक्यवगमाद्बाहुच्छेदेऽपि स्वधितेरेव प्रसक्तेर्न मान्द-
वर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत्तु “असिं वैशासमाचक्षत” इति लिङ्गं तत्
स्वधितेरेव असितुल्यत्वेन स्तुत्यर्थं अमिश्रब्दस्य निर्घण्टौ स्वधितिपर्या-
यत्वेन पाठाद्वा शासशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्वसूचनार्थं न विरुध्यते ।
अतश्च शासस्य बाह्वच्छेदेन करणत्वसत्त्वेऽपि प्रशसेतिपदेन न तदभि-
धानं तकारमात्रलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य ऋस्वस्य
च बाहुलकत्वाङ्गोकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयादिवचनान्तत्वाङ्गी-
करेण बाहुसामानाधिकरण्ये सम्भवति वेयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वाच्च ।
द्विवचनस्याऽकारादेशस्तु स्वतन्त्र रूढविहित इति न तस्य बाहुलकत्वं
एवञ्च शनादोषणीत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्गच्छते । अतश्च प्रशसा-
पदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वा-
द्बाहुविहङ्गावूहः । तच्चाऽपि प्राक्तपदस्य बाहुद्वये छान्दसत्वाद्बाहु-
बहुत्वे द्विपाशकायां विकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्येवाऽप्रवृत्तेः
स्वाधीने शब्दप्रयोगन्यायेन प्रशस्तान् बाह्वनित्यूहः । पूर्वपक्षे च
प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च महाभाष्यस्वारस्यात् कान्तधातोरेव सान्तधातोरेऽपत्य-

न्यायत्वात् क्षिप्विचौ नस्त इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शसेति छान्द-
समित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्त्तिकस्वारस्वा-
दङ्गुप्रयोगाच्च सान्तधातोः क्षिप्विचावित्येतदापाद्यमानस्वरानुगुष्ठां-
च्छसुहिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि सार्थकस्य शस्धातोर्लुप्तक्षिवन्तस्य
तृतीयान्तरूपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाङ्गिसासाधनस्वधितिकर-
णकत्वावगते र्याङ्गिकसम्मतः शासतृच्चावेवोहोऽनुसन्धेयः । ८ । ४ । ४ ।

॥ श्येन ॥ तत्रेव प्रेषे “श्येनमस्य वक्षःक्षण्य”दिति श्रुतम् ।
तत्र श्येनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इव-
शब्दार्थस्य सादृश्यमित्यपि । तच्च बहुतरधर्मैः सम्भवे कतिपयधर्मैरन्या-
यत्वादाकारविशेषेणैव । अतश्च वक्ष उद्धृत्य कर्त्तनादिना श्येनाकारतां
सम्पाद्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पशुवत् प्रकृतित्वेनेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “ऽथवक्षस” इति श्रवणात् तस्यैव हविष्टप्रतीतेर्न
कर्त्तनादिना तच्चाशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलो-
द्धरणादेव जायत इति अविकलोद्धरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो
दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया मान्दवर्णिका विधाने गौरव-
मदृष्टार्थता वाऽपद्येत । एवं “शलादोषणीकश्यपे वांसी कवघोरुस्नेक-
पर्णाष्ठोवन्तइत्यादि”ष्वपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्यपे च कच्छपा-
विव कवषा गतिसाधनाश्वादियानसदृशे स्नेकपर्णाकरवीरपर्णा-
कृतौ अष्टीवन्तौ अस्थिसंयुक्तौ । अत्र च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्येना-
दीनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तथापि चेवशब्दश्रवणेन सिंहो देव-
दत्त इतिवङ्गीणत्वाभावात् सिंह इव ते वीरा इतिवद्वचोविहृष्टौ
अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेरनूह एव श्येनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतश्चेति यद्यपोदमधिकरणं नोहविचारोप-
योगि तत्राऽपि प्रासङ्गिकत्वात् दोषः । ८ । ४ । ५ ।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे “अग्नयेज्योतिषते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतो हुतेऽग्निहोत्रे उद्वापेदि”ति श्रुतं तत्र
किमिदं प्रायश्चित्तं दर्शयार्थप्रणीतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्धाने
भवति नेति चिन्तायां—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङा पदश्रुत्या निमित्तत्वमुद्धानस्य
प्रतीयते । न च तदुद्धानमात्रस्य नाशपरपर्यायस्य सम्भवति यत्-
किञ्चिन्नाशस्य सर्वदासत्त्वेन कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वा-
सम्भवात् । अतो हविरात्तिन्ध्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्नि-
विशेषणं । तत्राऽपि चाग्नेरवयवशोनाशस्य सर्वदा सत्त्वादग्नि-
त्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसम्भवा-
दवश्यं करिष्यमाणमग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्य-
वयविनाश एवेदं अवश्यञ्चायमर्थोभेदनहोमादावपि वक्तव्य एव ।
प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्तद्वेदे-
मारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्तु वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाङ्गायां वैमृधन्यायेन पदान्तर-
कल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेक्षितादृष्टरूपान्मुत्पादकत्वकल्पनया सन्नि-
पत्त्योपकारकत्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकत्वस्य
बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विशेषः । अतएवाऽग्न्युत्पादन-
प्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुतेऽग्नि-

होत्र इत्यनुवादः । भेदनहोमस्तु कपातकार्यं निष्पन्नेऽप्युद्भासनात्
पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शयं प्रणेतस्याऽप्यग्नेरग्नि-
होत्रोपयोगित्वान्निमित्तसंस्कार्यशोरुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्त्तव्य-
वेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शादौ वैधममन्त्रकोट्टरणाभावादुद्धृताग्नि-
नाशाभावेन निमित्ताभावः । उद्धृतत्वस्य हविरुभयत्ववदग्निविशे-
षणत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते ।

नाऽत्रोद्धृतत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगगुह्यतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोद्धरणस्य
निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नाऽतिप्रसङ्गः । उद्धृतस्याग्निरेवेति अग्निपदं
नित्यानुवादः । इतरथा अजस्रपक्षे उद्धृतत्वाभावादुद्धृत इत्यस्य पात्रि-
कत्वेनानुवादत्वापत्तेः । गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिषतोऽप्युद्भापत्तेः ।
अतश्च दर्शयं प्रणेतैनैवाग्निहोत्रानुष्ठानादुद्धरणस्य प्रसङ्गसिद्ध-
कार्यनया लोपे निमित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि
तु अन्वाहिताग्निनाशप्रायश्चित्तमेव अत्र च पूर्वपक्षे उद्धृ-
ताग्न्यभावमात्रेणान्यथात्वाद्भाक्तोद्भूतप्रसङ्गेः सिद्धान्ते तदपवादात्
सङ्गतिः । ८ । ४ । ६ ।

॥ धारणे ॥ “अनारभ्य धार्यो गतश्चिय आहवनीय” इति श्रुतं तत्र
गतश्रोतृत्वं ग्रन्थान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तन्मन्त्रे प्राप्तश्रीत्वमिति
व्याख्यातं । तदिह यदा तन्निमित्तके आहवनीयधारणे कृतेऽग्निहोत्र-
काले न उद्भापेत्तदा तदुत्पत्त्यर्थं ज्योतिषतोऽष्टिः कर्त्तव्या न वेति
चिन्तायां निमित्तसंस्कार्ययोः सत्त्वात् कर्त्तव्या । न च धारणे कृते
तत्प्रयोगोपयोगगुह्यरणाभावादकरणं अनुद्धृतस्य धारणायोगेन ततः-

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, II, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.,*
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

Complete copies of those works marked with an asterisk* cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14	6
Aitareyalocana ...	2	0
Amarakosha, Fasc. I ...	2	0
*Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Anumana Didhiti Prasariṇi, Fasc. I, @ /10/ ...	0	10
Astasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I ...	0	10
Acavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each ...	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each ...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	4	6
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each ...	4	6
Bauddhastotrasaṅgraha ...	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3 ...	1	14
Catadūsani, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
*Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
Catasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each ...	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ ...	1	4
Clokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	8	2
*Crauta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Cri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14

	Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Gadahara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-4 ...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista ...	2	0
Ditto Grihya Sangraha ...	0	10
Haralata ...	1	14
Karmapradīp, Fasc. 1 ...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	5	10
Kiranavali, Fasc. I, @ /10/ ...	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 ;		
Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4 each ...	2	8
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
*Mīmamsā Darcana, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...	6	4
Mugdhahodha Vyākaraṇa, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1, @ Rs. 1-4 ...	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each ...	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each Rs. ...	6	14
Nyāyabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	1	14
Nyayasarah ...	2	0
Padumāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each ...	12	0
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Prākṛita Laksanam, Fasc. 1 @ 1/8 each ...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each ...	1	0
Pariksamukha Sūtram ...	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3 ...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 ...	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts ...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Sucruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each ...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Sundaranandam Kavyam ...	1	0
Suryya Suddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each ...	2	8
Syainika Sastra ...	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each ...	9	6
*Taittirya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each ...	11	14
*Tāudya Brāhmana, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4 ...	12	8
Tattva Cintāmani, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2 ; Vol. IV, Fasc. 1 ; Vol. V, Fasc. 1-5 ; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	24	6
Tattva Cintāmani Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-4 ; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each ...	3	2
Tattva Cintāmani Didhiti Prakas, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8

	Rs.	A
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	...	14
Tirthaeintamoni, Fasc. 1-3, @ /10/ each	...	14
Trikaṇḍa-Mandanam, Fasc. 1-5 @ /10/	...	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/	...	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 2-13 @ /10/ each	...	14
Uvasagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	0
Vallāla Carita, Fasc. I @ /10/	...	10
Vara Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	...	12
*Vāyu Purāṇa. Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II. Fasc. 1-7; @ /10/ each	...	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II. Fasc. I @ /10/	...	10
Ditto Vol. II. Fasc. 2-4, @ 1/4	...	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	6
Vrhat Svayambhā Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/	...	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	...	12

Tibetan Series.

Amarakosa	...	2	0
Bauddhastotrasaṅgraha, Vol. I	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarasaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	...	4	0
Nyayabindu Dharmakīrti, Fasc. I	...	1	0
Paṅ-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Rtogs brjod dpag ākhri S'iā (Tib. & Sans. Avadāha Kalpalata) Vol. I,	...	18	0
Fasc. 1-9; Vol. II. Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	...
Shet-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	14	0

Arabic and Persian Series.

Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	...	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2-each	...	36	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	35	8
Akbarnāmah English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7: Vol. III, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ /10/	...	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 112 @ 1/- each	...	2	0
Catalogue of Persia Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	Rs. 3	...
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	31	8
Faras Nama, Fasc. 2	...	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Hadiqatu'L. Haqiqat, (Text & Eng.)	...	3	8
History of Gujarat	...	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. I @ /12/ each	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	7	8
Iqālnamah-i-Jabāngiri, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	1	14
Issbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	51	0
Ma'ssir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	...	5	0
Massir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1.10; Index to Vol. I. Fasc. 10-11; Index to Vol. II. Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	2	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

	Rs.	A.
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2 ...	2	0
Muntakhahu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each ...	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc 1-5 and 8 Indexes; Vol. III; Fasc. 1 @ 1/- each ...	16	0
Muntakhahu-l-Lucāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each ...	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each ...	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 ...	0	10
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12 each ...	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut-Col D. C. Phillott ...	5	0
Riyāzu-s-Salāqin, Fasc. 1-5 @ 10/ each ...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/- ...	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisan ...	1	0
Tabaqaat-i-Nāsiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each ...	14	0
Ditto Index ...	1	0
Tārikh-i-Firuz Shāhi of Ziyāu-d-dim Barni Fasc. 1-7 @ 10/ each ...	4	6
Tārikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian ...	0	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. @ 1/ ...	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each ...	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each ...	10	10

ASIATIC SOCIETIES PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 1/8/ per No. ...
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings. N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 9905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4 to. @ 6/ each ... 18 0
9. Kacmiracabdamrta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each ... 35 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society,' only, 31-10-11.

Books are supplied by V. P. P.